

ԲԵՆԻԱՄԻՆ ՄԱԻԼՅԱՆ

**ԱԲԽԱՉԻԱՅԻ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԻ
ՀԻՄՆԱՀԱՐՅԸ
1917 - 1921 թթ.**

9(47.925)

ՎՔ-79

62

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏԻԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱՄԷ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԲԵՆԻԱՄԻՆ ՍԱԽԼՅԱՆ

ԱՐԽԱԶԻԱՅԻ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԻ

ՀԻՄՆԱՀԱՐՅԸ

1917 - 1921 թթ.

4094

ԵՐԵՎԱՆ
ԼՈՒՍԱԿՆ
2008

ՀՏԴ 94/99
ԳՄԴ 63.3
Մ 159

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

ՆՎԻՐՎՈՒՄ Է ՀՀ ԳԱԱ ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ 50-ԱՄՅԱԿԻՆ

Գիրքը տպագրվում է պետական պատվերով

Գիտական խմբագիր՝ պատմ. գիտ. դոկտոր Պ. Ա. Չոբանյան

Մախլան Բենիամին Վիկտորի
Մ 159 Արխագիայի կարգավիճակի հիմնահարցը 1917-1921 թթ.: Եր.:
Լուսակն, 2008,-160 էջ:

Մեմագրությունը նվիրված է վրաց-արխագական առնչությունների պատմության ուսումնասիրությանը: Աշխատությունում լուսարանված են Արխագիայի կարգավիճակի հիմնահարցի առաջացման պատճառները և նրա զարգացման հիմնական փուլերը: Հեղինակը, վերլուծելով Արխագիայում ազգամիջյան և սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները, նոր մոտեցում է ցուցաբերում քննարկվող հիմնահարցին, ուսումնասիրում է խնդիրը իրավական ու արտաքին քաղաքական գործոնների ազդեցության համատեքստում:

Գիրքը նախատեսվում է պատմաբանների, միջազգայնագետների, քաղաքագետների և ընթերցող լայն հասարակության համար:

ԳՄԴ 63.3

ISBN 978-99941-48-96-7

© Մախլան Բենիամին, 2008 թ.

*«Գեղեցիկ խօսքեր միշտ կարելի է գրել ազգերի
համերաշխության և եղբայրության մասին...
բայց նրանց արժեքը սպառում քանարի
արժեքից մեծ չէ: Ազգերի մեջ իրական
համերաշխություն և եղբայրություն հաստատելու
համար, պետք է անհամերաշխություն և
ատելություն առաջացնող պատճառները
վերացնել և ոչ թե լեզուի կամ
գրչի մարզանքներ կատարել»:*

ԱՐՇԱԿ ՋԱՄԱԼԵԱՆ

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

1917 թ. Ռուսաստանում հեղափոխական ցնցումներն արմատապես փոխեցին քաղաքական իրադրությունն Այսրկովկասում: Կայսերական լծից ազատագրված ժողովուրդների մոտ սկիզբ առան ինքնորոշման և ազգային պետությունների ձևավորման գործընթացները:

Ազգամիջյան բարդ հարաբերությունների հետևանքով առաջացած հիմնահարցերի շարքում էր Արխագիայի կարգավիճակի խնդիրը 1917-1921 թթ. և նրա հետ կապված վայրիվերումները: Հիշյալ ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած իրադարձությունների հետազոտման գործում էական նշանակություն ունի Արխագիայում քաղաքական իրադրության և վրաց-արխագական հարաբերությունների պարզաբանումը: Ժամանակակից Արխագիայի կարգավիճակի հիմնահարցը առաջացել է վրաց-արխագական պատմականորեն չկարգավորված ազգամիջյան հարաբերությունների հետևանքով: Արդի պատմության շրջանում այն մեծ հնչեղություն է ձեռք բերել՝ վերածվելով վրաց-արխագական խոր հակամարտության:

Հիմնահարցի զարգացումը կարելի է բաժանել երեք հիմնական ժամանակաշրջանների: Առաջինը՝ 1917-1921 թթ., երբ ձևավորվում էին Վրաստանի Հանրապետության սահմանները և Արխագիան ընդգրկվել էր նրա կազմի մեջ ինքնավարությունից օգտվելու պայմանով: Երկրորդը՝ 1921 թ. մարտից մինչև 1985 թ.: Այդ ընթացքում Արխագիան ստացել էր ինքնավար հանրապետության կարգավիճակ Խորհրդային Վրաստանի կազմում, սակայն դրա վերանայման հարցը ժամանակ առ ժամանակ առաջ էր քաշվում արխագ հասարակության կողմից: Եր-

րորդը՝ 1985 թ. մինչև մեր օրերը, այսինքն՝ «Վերակառուցման», ԽՍՀՄ կազմալուծման, Վրաստանի անկախության հռչակման հետևանքով Աբխազիայի կարգավիճակի վերանայման փորձը և դրա արդյունքում վրաց-աբխազական զինված հակամարտության առաջացումը, որի նետևանքով Աբխազիան հայտնվեց անորոշ կարգավիճակի մեջ: Ծավալված գործընթացների վախճանը դարձան 2008 թ. օգոստոսյան իրադարձությունները և Ռուսաստանի կողմից Աբխազիայի անկախության ճանաչումը:

Մենագրության ժամանակագրական սահմաններն ընդգրկում են Ռուսական կայսրության անկման և Վրաստանի Հանրապետության խորհրդայնացման միջև ընկած շրջանը, թեպետ հետազոտության տրամաբանությամբ թելադրված մենագրության մեջ հիշատակված որոշ փաստերը և իրադարձությունները դուրս են գալիս ժամանակագրական շրջանակներից: Հատկապես դա վերաբերում է Աբխազիայի կարգավիճակի ձևավորմանը խորհրդային պետականության պայմաններում: Ուստի վերջին բաժնում համառոտակի ներկայացվել է նաև Աբխազիայի կարգավիճակի հաջորդ փուլի՝ 1921-1931 թթ. պատմությունը, ինչը, մեր կարծիքով, անհրաժեշտ է խնդրի զարգացման ամբողջական ընթացքը պատկերացնելու համար:

Աբխազիայի կարգավիճակի հարցին առնչվող աշխատությունները աչքի են ընկնում հիմնականում միակողմանի մոտեցումներով, փաստերի և հանգամանքների ընտրովի հետազոտությամբ: Ուստի մեր խնդիրն ենք համարել տալ վրաց-աբխազական հարաբերությունների անկողմնակալ և անաչառ լուսաբանում: Աշխատության մեջ ներառված են թե՛ աբխազ և թե՛ վրաց ուսումնասիրողների մեկնաբանությունները, այսինքն՝ համակարգման են ենթարկվել հակադիր դիրքորոշումները, իրար հակասող փաստարկներն ու մոտեցումները: Եվ այս տեսակետից սույն աշխատանքը նման առաջին փորձն է:

Հետազոտության ընթացքում գիտական շրջանառության մեջ են դրվում դեռևս չլուսաբանված արխիվային նոր նյութեր: Այս տեսակետից բավականին արժեքավոր են Վրաստանի Կենտրոնական պետական պատմական արխիվում (ՎԿՊՊԱ) գտնվող նյութերը: Ուսումնասիրության համար առանձնակի կարևոր են Վրաստանի Դեմոկրատական Հանրապետության կառավարության քարտուղարության փաստաթղթերը¹, որոնք բացահայտում են Վրաստանի պետական հիմնարկների քաղաքականությունն Աբխազիայում: Հետազոտության ամբողջացման համար պահանջ էր առաջացել իրազեկ լինել նաև այն նյութերին, որոնք լույս են սփռում Աբխազիայի հայ համայնքի կացուր-

յան վրա: Այս տեսակետից արժեքավոր են Հայաստանի Ազգային Արխիվում (ՀԱԱ) պահվող Հայաստանի Առաջին Հանրապետության Արտաքին գործերի նախարարության փաստաթղթերը²: Հետազոտվել են նաև 1917-1921 թթ. Վրաստանում լույս ընծայված պարբերական մամուլի էջերում տպագրված բազմաթիվ արժեքավոր նյութեր, որոնք, ըստ էության, ունեն սկզբնաղբյուրի նշանակություն: Մասնավորապես վիրահայ մամուլում տեղ գտած վիթխարի քանակությամբ լրատվական նյութերի ուսումնասիրությունը մեծապես նպաստում է ինչպես ողջ թեմայի, այդպես էլ նրա առանձին կողմերի նորույի ուսումնասիրությանը և նոր եզրահանգումներին:

Աշխատությունը գրելիս առաջնորդվել ենք պատմական ժամանակահատվածում երևույթների, միտումների, գործընթացների և իրադարձությունների համադրման մեթոդով: Համեմատվել են տարբեր հարցերի շուրջ եղած զանազան, հաճախ իրարամերժ ու հակասական մոտեցումներ և դրանց հիման վրա կատարվել են նոր եզրահանգումներ ու մեկնաբանություններ: Կատարված է նաև վիճակագրական տվյալների վերլուծություն:

1917-1921 թթ. վրաց-աբխազական հարաբերությունների և Աբխազիայի կարգավիճակի հետ առնչվող խնդիրների ուսումնասիրությանը նվիրված աշխատությունները հաճախ կրում են միտումնավոր և հակասական բնույթ, որոնք դժվարություններ են ստեղծում հիմնահարցի ընկալման համար: Նրանք շրջանառության մեջ են դրել նաև մեծաքանակ փաստաթղթեր և վավերագրական նյութեր: Վերլուծություններ պարունակող հետազոտությունների մեծ մասը, կենտրոնացված լինելով որոշակի հարցերի բնման վրա, արտահայտում են կա՛մ վրաց, կա՛մ էլ աբխազ պատմաբանների հակադիր տեսակետները, իսկ որոշ դեպքերում բանավիճակն խնդիրները գերակայում են գիտական պահանջների նկատմամբ³:

Հետազոտողներից քչերն են անդրադարձել հիմնահարցին իր զարգացման մեջ և մեծամասամբ անտեսում են Աբխազիայի կարգավիճա-

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1: Հիշյալ խնդիրը մասնակիորեն լուսաբանվել է հեղինակի գիտական հոդվածներում: Տե՛ս ՄԱԻՅԱՆ Բ. *Քաղաքական իրադրությունը և համընդհանրային կացությունն Աբխազիայում 1918-1920 թթ.* - ՊԲՀ, 2005, N 1, էջ 125-140: Նույնի՝ *Համընդհանրային համայնքը Վրաստանում 1918-1920 թթ.* - «ՀԱՅԿԱԶԵՆՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ»., 2006, ԻԶ հատ., էջ 157-193: Նույնի՝ *Համընդհանրային համայնքը որպես ռազմաքաղաքական գործոն Սոչի-Գագրա տարածաշրջանում 1919 թ.* // ՄԵՐՉԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼԻՔ III՝ *պատմություն, քաղաքականություն, մշակույթ* (հոդվածների ժողովածու). Եր., 2006, էջ 87-94: Նույնի՝ *Հայկական դպրոցները Վրաստանի Հանրապետությունում 1918-1920 թթ.* - ՊԲՀ, 2006, N 1, էջ 181-200:

³ Տե՛ս ЛОРДКИПАНИДЗЕ М. *Абхазия и Абхазы* (на груз., русск., и англ. яз.). Тб., 1990. Նաև՝ МАРЫХУБА И. *Об Абхазии и Абхазии* (историческая справка). Второе, дополненное издание (на русск. и англ. яз.). Сухум (Майкоп, изд. "Адыгея"), 1993.

¹ Տե՛ս ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 1, նաև՝ ց. 2:

կի հիմնահարցի ծագումը, որպես Ռուսական կայսրության կազմալուծման հետևանք: Եթե արխիվային պատմաբանները Վրաստանի Դեմոկրատական Հանրապետության կազմում Աբխազիայի հայտնվելը դիտում են իբրև մի շարք պատահական դեպքերի հետևանք և միանշանակ գնահատում են դա որպես բռնագրավում, ապա վրաց հետազոտողները, ժխտելով այս պնդումը, համարում են դա բնական զարգացումների արդյունք: Վրացական պատմագրության մեջ Աբխազիան համարվում է Արևմտյան Վրաստանի անբախտելի մաս, նրա պատմական բաղադրիչ, ինչպես Մեգրելիան կամ Իմերեթը: Վրացական հին պետականության կազմում գտնվում էր նաև Աբխազիայի տարածքը և դրանով իսկ հիմնավորվեց նրա կապի անհրաժեշտությունը նորակազմ Վրաստանի Հանրապետության հետ: Խոսելով վրացական նոր պետականության ձևավորման անհրաժեշտության մասին Նոյ Ժորդանիան 1918 թ., սակայն, արձանագրում էր. «Մեր պետությունը վախճանվել էր հարյուր տարի առաջ և նրանից որևէ բան չի մնացել...»⁴:

Ռուսական կայսրության փլուզումից հետո վրացական նոր պետականության կազմում Աբխազիայի հայտնվելու գործում ուրույն դեր էին ունեցել մի շարք պայմանագրեր, որոնք 1918 թ. կնքվել էին արխիվային ներկայացուցիչների և վրացական կողմի միջև: Պայմանագրերի նկատմամբ գոյություն ունեն հակասական տեսակետներ. արխիվային պատմաբան Ստանիսլավ Լակոբան այս խնդրում ստեղծված կացությունը խճճված է համարում և նկատում, որ նույնիսկ վրաց հետազոտողների մոտ չկա միակարծիքություն՝ մի մասը հղում է 1918 թ. հունիսի 8-ի դաշնագրին, իսկ մյուսը՝ նույն օրվա հունիսի 11-ի⁵: Վրաց պատմաբան Լաշա Բաբրաձեն ևս կարծում է, որ «[1918 թ.] հունիսի 11-ի դաշնագիրը հանդիսանում է վիճելի արխիվային և վրաց պատմաբանների համար, ինչը պահանջում է հետազոտում»⁶, ինչպես նաև «...երկու [դաշնագրերի] որոշակի տարբերվող տեքստերի գոյության փաստը պիտի լինի հետագա հետազոտությունների առարկա»⁷: Այդ դաշնագրերը խոստանում էին տրամադրել Աբխազիային ներքին ինքնուրույնություն, որի չափն ու ծավալը պահանջում էր լրացուցիչ պարզաբա-

նում⁸: Խնդրի բարդությամբ էր պայմանավորված, որ մինչև անգամ միևնույն վրաց պատմաբանը հայտնում է երկու չզուգահեռող տեսակետ նույն խնդրի վերաբերյալ: Այսպես, Ավթանդիլ Մենթեշաշվիլին նախ գտնում էր, որ 1918 թ. հունիսի 8-ի դաշնագիրը խոստանում էր «տրամադրել ինքնավարություն Աբխազիային, թեև դրա գործնական իրականացումը հետաձգվել էր»⁹, «բովում էր, թե դրանից հետո չկար որևէ խոչընդոտ Աբխազիայի ինքնավարության իրավական կարգավորման համար: Այնուամենայնիվ դա տեղի չունեցավ»¹⁰: Հետագայում նա արդեն պնդում է՝ «Հունիսի 8-ի դաշնագրով Աբխազիային տրամադրվել էր լայն ինքնավարություն»¹¹: Ներկա աշխատությունում մենք փորձել ենք պարզաբանել հիշյալ հարցերը և նրանց շուրջ ծագած խնդիրները:

Տարբեր գնահատականներ տվող կողմերը գերադասում են վկայակոչել միայն այն նյութերն ու փաստաթղթերը, որոնք հաստատում են իրենց առաջադրած տեսակետները, սակայն երբեմն անտեսում են կարևոր նշանակություն ունեցող այլ աղբյուրների առկայությունը: Միաժամանակ հնարավոր չէ չհամաձայնել Ս. Լակոբայի հետ, որն անտեղի է համարում այն կշտամբանքները, թե արխիվային գիտնականների աշխատությունները տառապում են ոչ պատշաճ վավերագրական հիմնավորմամբ, քանի որ 1992 թ. վրաց-արխիվային գիտնականության հետևանքով ոչնչացվել էին Աբխազական Պետական Կենտրոնական Արխիվը, ինչպես նաև Աբխազական Մարզկոմի և Աբխազական Դ. Ի. Գուլիայի անվ. լեզվի, գրականության և պատմության գիտահետազոտական ինստիտուտի արխիվները¹²: Այդ անդառնալի վնասի մասին հայտնում են նաև այլ հեղինակներ¹³: 2003 թ. Մոսկվայում կայացած վրաց և արխիվային պատմաբանների հանդիպման ժամանակ բարձրացվել էին մի շարք խնդիրներ, որոնցից էր նաև Թբիլիսիի պատմական արխիվ-

⁸ Տե՛ս ГАМАХАРИЯ Д. — ЧАНИЯ В. *Аннексия Грузии и розыгрыш "абхазской карты"*. — "СВОБОДНАЯ ГРУЗИЯ" (այսուհետև՝ СГ), 2.VII.1991.

⁹ МЕНТЕШАШВИЛИ А. *Октябрьская революция и национально-освободительное движение в Грузии 1917-1921 гг.* Тб., 1987, с. 117-118. Նաև տե՛ս МЕНТЕШАШВИЛИ А. — СУРГУЛАДЗЕ А. *Только факты и документы.* — "ЛИТЕРАТУРНАЯ ГРУЗИЯ" (այսուհետև՝ ЛГ), 1989, N 11, с. 151.

¹⁰ МЕНТЕШАШВИЛИ А. *Октябрьская...*, с. 119.

¹¹ Նույնի՝ *Грузино-абхазские отношения в первой четверти XX века* // В сб.: *Разыскания по истории Абхазии / Грузия.* Тб., 1999, с. 266.

¹² ЛАКОБА С. З. *Абхазия после двух империй*, с. 45. Նաև տե՛ս *История Абхазии.* Учебное пособие под ред. ЛАКОБА С. З. Гудаута, 1993, с. 406-407.

¹³ Տե՛ս КРЫЛОВ А. Б. *Постсоветская Абхазия.* М., 1999, с. 251. Նաև՝ ШНИРЕЛЬМАН В. А. *Война памяти: мифы, идентичность и политика в Закавказье.* М., 2003, с. 413. Նաև՝ КОЛБАЯ Г. *Грузино-абхазское противостояние.* — "АЗИЯ И АФРИКА СЕГОДНЯ", 1995, N 3, с. 24.

⁴ ЖОРДАНИЯ Н. Н. *За два года (1 марта 1917 — 1 марта 1919).* Доклады и речи. Тифлис, 1919, с. 112.

⁵ ЛАКОБА С. З. *Абхазия после двух империй (XIX-XX вв.).* Очерки // *Славяно-Евразийские исследования.* Вып. 2. Центр славянских исследований при Университете Хоккайдо (Саппоро, 2004). Москва, 2004, с. 54.

⁶ БАКРАДЗЕ Л. *Абхазия 1918 года в документах германского МИДа* // В сб.: *Аспекты грузино-абхазского конфликта 5.* (Материалы грузино-абхазской конференции: "Преемственность культур в контексте государственного строительства". Адлер 26-28 августа 2000 г.). University of California, Irvine, 2001, с. 339.

⁷ Նույն տեղում, էջ 341:

ներից արխագ գիտնականների օգտվելու պահանջը, բանգի Սուխումի արխիվների ոչնչացման հետևանքով լուրջ դժվարություն է առաջացել հետագա գիտահետազոտական աշխատանքների համար¹⁴:

Վրաց և արխագ պատմաբանների ուշադրությունն ամբողջովին սևեղվում է փոխադարձ հարաբերությունների վրա, միաժամանակ անտեսվում է Աբխազիայում բնակվող այլ ազգությունների դերակատարումը: Հեղինակներից քչերն են անդրադառնում ուսումնասիրվող հիմնահարցի խորքային կողմերին, իսկ մի մասը հակված է վրաց-արխագական հարաբերությունները ներկայացնել միայն բացասական հետևանքների տեսակետից: Հետագոտվող ժամանակաշրջանում Աբխազիայի կարգավիճակի, խնդիրը դարձել էր միջազգային հարաբերությունների առարկա: Այդպես, վրաց և արխագ պատմաբանները տարբեր գնահատական են տալիս Օսմանյան Թուրքիայի գործունի և Աբխազիայի նկատմամբ երիտթուրքական կառավարիչների ոտնձգություններին: Աբխագ հեղինակները հակված են լիովին անտեսել 1918 թ. թուրքական վտանգն Աբխազիայի ժողովուրդների համար և փորձում են գտնել Թուրքիայի նվաճողական քաղաքականության մեջ դրական միտումներ արխագ ժողովրդի պատմության համար¹⁵: XX դարի սկզբին տեղի ունեցած քաղաքական զարգացումների մնայուն և շարունակական բնույթի մասին¹⁶ են վկայում նաև արդի իրավիճակին տրվող գնահատականները, որ «...թուրք-արխագական հարաբերությունների զարգացումն անմիջականորեն առնչվում է նաև Աբխազիայի հայ համայնքի անվտանգության և բարեկեցության հիմնախնդիրներին»¹⁷:

1917-1921 թթ. Աբխազիայի կարգավիճակի հիմնահարցի, ինչպես նաև այդ համատեքստում Վրաստանի կառավարության վարած քաղաքականության վերաբերյալ որոշակի հետազոտական աշխատանքներ կատարած հեղինակները մշակել են երկու հիմնական հայեցակարգ՝ «վրացական» և «արխագական»: Ըստ վրաց հետազոտող Ջ. Շատիրիշվիլու, «չկա միասնական արխագական պատմություն: Առկա է հատկապես արխագական տեսակետից գրված արխագական պատմություն: Եւ կա վրացական տեսակետների վրա հիմնված Աբխազիայի «վրացական» պատմություն»¹⁸:

¹⁴ *Аспекты грузино-абхазского конфликта 10. Время перемен*. University of California, Irvine, 2005, с. 280-281.

¹⁵ *История Абхазии*, с. 299-300.

¹⁶ Դրա մասին են խոսում նաև արխագ պատմաբանները՝ ասելով. «Сейчас очень многое переключается с событиями "смутного времени" 1917-1921 гг.» St'u l'nyj b' տեղում, էջ 405:

¹⁷ ՎԵՐԱՆՅԱՆ Կ. *Աբխազիան աշխարհաքաղաքական շահերի խաչմերուկում*. — «21-րդ դար», 2005, թիվ 4 (10), էջ 61:

¹⁸ *Аспекты грузино-абхазского конфликта 10. Время перемен*, с. 29.

Խորհրդային ժամանակաշրջանում վրաց պատմաբանների ուշադրությունից դուրս էր մնացել XX դարում Աբխազիայի իրավական կարգավիճակի շուրջ ծագած խնդիրների ուսումնասիրությունը: Միայն «Վերակառուցման» շրջանում, հայտնի իրադարձությունների հետևանքով, վրաց պատմաբաններ Ա. Մենթեշաշվիլին և Ա. Սուրգուլաձեն փորձ կատարեցին գիտականորեն վերլուծել այդ հարցերի մի մասը¹⁹: Հետագայում իր աշխատություններում Ա. Մենթեշաշվիլին գիտական շրջանառության մեջ դրեց նոր նյութեր, որոնք խորհրդային ժամանակաշրջանում անհայտ էին լայն հասարակության համար²⁰: 1917-1921 թթ. Աբխազիայում իրադարձությունների հետազոտման Ա. Մենթեշաշվիլու կողմից մշակված սկզբունքները և մոտեցումները դարձել են «վրացական» հայեցակարգի հիմնաքարը²¹: Վրաց-արխագական հարաբերություններին նվիրված Ա. Մենթեշաշվիլու աշխատությունները, ինչպես հետազոտվող նյութով, այնպես էլ վերլուծություններով ու խնդրի նկատմամբ հեղինակի մոտեցումներով զգալիորեն քաղաքականացվել են²²:

Պատմաբաններ Ջենալ Գամախարիայի և Բադրի Գոգիայի հետազոտության մեջ ընդգրկված են զգալի ծավալով նյութեր և փաստաթղթեր²³: Դրանց մի մասը վերաբերում է 1917-1921 թթ. ժամանակահատվածին: Հետազոտությունում տեղ գտած փաստաթղթերի մի մասը գրքի հեղինակների կողմից հրատարակվել է կրճատ տեսքով: Առանձին դեպքերում նյութերի բովանդակությունը կամ չի հաստատում, կամ էլ ուղղակի հակասում է հեղինակների եզրահանգումներին: Հրատարակված նյութերն ըստ էության չեն արժանացել հետազոտողների կողմից խորն ուսումնասիրության:

Հետագոտող Ջուրաբ Պապասիրիի գրքի շարադրանքը գրեթե ամբողջությամբ գտնվում է Ա. Մենթեշաշվիլու, Ջ. Գամախարիայի և ուրիշ հեղինակների ջանքերով արդեն մշակված վրացական հայեցակարգի շրջանակներում: Նրա ուսումնասիրության մեջ մեծ ծավալով ընդգրկված են այլ հետազոտություններում մինչ այժմ լույս տեսած գիտական

¹⁹ МЕНТЕШАШВИЛИ А. — СУРГУЛАДЗЕ А. *Только факты и документы*. — ЛГ, 1989, N 11.

²⁰ МЕНТЕШАШВИЛИ А. *Из истории взаимоотношений грузинского, абхазского и осетинского народов (1918-1921 гг.)*. Тб., 1990.

²¹ Նույնի՝ *Грузино-абхазские отношения в первой четверти XX века // В сб.: Разыскания по истории Абхазии / Грузия*. Тб., 1999.

²² Նույնի՝ *Исторические предпосылки современного сепаратизма в Грузии*. Тб., 1998.

²³ ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. *Абхазия — историческая область Грузии (исторические документы, материалы, комментарии с древнейших времен до 30-х годов XX века)*. Тб., 1997.

էին վրաց սոցիալ-դեմոկրատները (մենշեիկներ)⁵⁴: Նրանց առաջնորդ Նոյ Ժորդանիան առաջարկում էր երկրամասում ստեղծել վարչական միավորների երկու տեսակ: Առաջինը՝ ազգային-տարածքային, որը պետք է ներկայացված լիներ երեք ինքնակառավարվող մարզերով՝ հայկական, վրացական և քաթարական, որոնց սահմանների հարցը պետք է որոշվեր տեղի ազգությունների իրական բնակությանը: Երկրորդ տեսակի մեջ առանձնացվում էին խառը բնակչություն ունեցող տարածքները, որտեղ յուրաքանչյուր ազգության պետք է տրամադրվեր մշակութային ինքնավարություն: Այս թեզերը հավանության արժանացան 1917 թ. հուլիսի 1-ին Կովկասի Խորհուրդների համագումարում⁵⁵: Այսպիսով, վրաց սոցիալ-դեմոկրատները, իրենց առաջնորդի բերանով հայտարարեցին, թե կրավարարվեն ենթադրվող դաշնության մեջ վրացաբնակ մարզի համար ինքնակառավարման սկզբունքով: Այդ պարագայում, իշխանությունը Վրաստանի տարածքում ենթադրվում էր հանձնել զենստվայի բնույթ կրող վարչությանը, որի գործունեության իրավական հիմքերը պիտի սահմանեին Ռուսաստանի դաշնության կենտրոնական մարմինները: Այլ կերպ էր դիտվում ինքնավարությունը: Այն կարող էր լինել երկու հիմնական տեսակի՝ վարչական (սահմանափակ) և քաղաքական (լայն): Ըստ տարածված տեսակետի, ինքնավարությունն արտոնում էր սեփական օրենսդրական համակարգի գոյության իրավունքը⁵⁶:

Վրացական սոցիալիստ-ֆեդերալիստների կուսակցությունը պահանջում էր մինչև համառուսաստանյան դաշնության ստեղծումը տրամադրել Վրաստանին ազգային-տարածքային ինքնավարություն⁵⁷: Ըստ ֆեդերալիստների կոնֆերանսում ընդունված բանաձևի՝ ապագա ինքնավար Վրաստանը պետք է ընդգրկեր վրաց բնակչության մեծա-

մասնությունն ունեցող գավառները, այդ թվում Սուխումի շրջանի մեգրելաբնակ⁵⁸ հատվածը (Սամուրգականը): Վիճելի տարածքների հարցը առաջարկվում էր լուծել հանրաքվեի միջոցով, ուստի Սուխումի շրջանի մնացած մասը (Աբխազիա) որպես այդպիսին չէր դիտվում⁵⁹:

Վրացական ազգային շարժման արմատական գանգվածը հանդես եկավ երկրամասի վրացաբնակ շրջաններին քաղաքական ինքնորոշման իրավունք տալու օգտին: Վրաց ազգային-դեմոկրատների կուսակցությունն առաջարկում էր անհապաղ վերականգնել 1801 թ. խախտությունն առաջարկում էր անհապաղ վերականգնել 1801 թ. խախտված վրաց ժողովրդի քաղաքական իրավունքները: Ի տարբերություն նախորդ երկու կուսակցությունների՝ վերջինս պահանջում էր լայն քաղաքական ինքնավարություն Վրաստանի համար և անդրանիկ համագումարում հայտարարել էր իր երկրի հնարավոր սահմանները, որոնք պետք է ընդգրկեին Քարթլի, Կախեթ, Իմերեթ, Սվանեթ, Սամցխե-Սաաթաբազո, Գուրիա, Մեգրելիա, Աբխազիա «աշխարհները»⁶⁰: Ազգային-դեմոկրատները գումարում էին այդ տարածքին նաև Չաքաթային-դեմոկրատները գումարում էին այդ տարածքին նաև Չաքաթային, Օլթիի և Արդահանի շրջանները: Նրանք խոստանում էին Վրաստանի կազմում ինքնակառավարում տրամադրել վրաց մահմեդականներին և Աբխազիային⁶¹: Ազգային-դեմոկրատների մտադրությունը՝ ընդգրկելու Աբխազիան վրացական ինքնավարության մեջ, հանդիպել էր թշնամական վերաբերմունքի: Աբխազ գործիչները պահանջում էին Վրաստանից անջատ ազգային ինքնորոշում, քանի որ աբխազները «վրացական ցեղ չեն և բացարձակապես չեն հասկանում վրացերեն լեզուն»⁶²:

⁵⁸ Մեգրելները, ինչպես նաև վրացիները (բուն քարթվելներ), սվանները, լազերը՝ քարթվելական լեզվախմբին պատկանող ժողովուրդներից են:

⁵⁹ *Армяно-грузинский вооруженный конфликт*. Баку, 1919, с. 6.

⁶⁰ ШАМБА Т. М. — НЕПРОШИН А. Ю. Նշվ. աշխ., էջ 86: Աբխազներն անվանում են իրենց երկիրը Ափսուա, իսկ Սուխումը՝ Ակուա:

⁶¹ «ახაჯი-ბოჯილეო», 22 აგვისო 1917. Երբ 70 տարի անց Վրաստանի առաջին նախագահ Զվիաթ Գամսախուրդիան, դիմելով աբխազ ժողովուրդին, նույնպես խոստանում էր տրամադրել Աբխազիային «լիակատար ինքնակառավարում»: Տե՛ս *Конфликты в Абхазии и Южной Осетии. Документы 1989-2006 гг. (Составление и комментарии ВОЛХОНСКИЙ М. А. — ЗАХАРОВ В. А. — СИЛАЕВ Н. Ю.)*. М., 2008, с. 50, док. N 18. Աբխազիայի խորհրդարանի նախագահ Վաղիսլավ Արծինբան պատասխան է խոսքում նշում է, որ «Վրաստանի Հանրապետության օրենքների իմաստը բնորոշվում է խոսքում նշում է, որ «Վրաստանի փաստացի հավասարեցնել Աբխազիան... հասարակ վարչաբացահայտ ձգտումով» փաստացի հավասարեցնել Աբխազիան... հասարակ վարչա-տարածքային միավորի» (նույն տեղում, էջ 119, վավ. N 62):

⁶² *По Кавказу: Абхазия*. — «БОРЬБА», 21.V.1917. Ազգային-դեմոկրատների տեսակետներն արտահայտող մամուլը պնդում էր, թե. «...абхазцы с древнейших времен, с момента появления национального самосознания на Кавказе, входили в семью картвельских народов и составляли вместе с кахетинцами, имеретинцами, мингрельцами и проч. одну грузинскую нацию. Следует твердо и определенно заявить, что

քաթարներից, Վ. Չաքաթիել, Ա. Նամխուվը՝ լեռնականներից (ՀԱԱ, ֆ. 223, ց. 1, գ. 61, ք. 1-3: Նաև՝ ТУНЯН В. *Карабахский конфликт*. Ер., 1999, с. 16): Ժամանակավոր կառավարությունը հանձնարարել էր ՕԶԱԿՈՄ-ին բնել հարցը, որի համար էլ 1917 թ. հոկտեմբերի 14-15-ին հրավիրվել էր միջկուսակցական խորհրդակցություն: Չնայած, որ հիմնական ազգությունները կողմ էին արտահայտվել էրնիկական սահմանազատման սկզբունքի օգտին, վերջնական համաձայնությունը չիրականացավ հայ-քաթարական հակասությունների պատճառով (ՀԱԱ, ֆ. 223, ց. 1, գ. 61, ք. 7: նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 104, ք. 2-8: Նաև՝ ՋԱՄԱԼԵՆՆ Ա. *Հայ-վրացական կնճիթը*. — «ՀԱՅՐԵՆԻԻԸ», 1928, մարտ, էջ 88-89: Նաև՝ *Административный передел в Закавказье*. — «МОЛОТ», 18.X.1917. Նաև՝ *Земство на Кавказе*. — «КАВКАЗСКОЕ СЛОВО», 17. X. 1917. Նաև տե՛ս ШАХА-ТУНЯН А. *Административный передел Закавказского края*. Тифлис, 1918):

⁵⁴ «БОРЬБА», 12. V. 1917.

⁵⁵ ЖОРДАНИЯ Н. Н. Նշվ. աշխ., էջ 29-30:

⁵⁶ Տե՛ս *Автономия*. — ЭНЦИКЛОПЕДИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ Т-ва «Бр. А. и И. Гра-нат и К^о», т. 1-й, (1910 г.), с. 326.

⁵⁷ МЕНТЕШАШВИЛИ А. *Октябрьская ...*, с. 46.

Ապագա Վրաստանի կարգավիճակի և նրա սահմանների շուրջ վրաց հասարակությունում գոյություն ունեցող տեսակետները ի մի բերելու նպատակով՝ հրավիրվեցին միջկուսակցական խորհրդակցություններ: 1917 թ. ապրիլի 16-ին վրաց կուսակցությունների ներկայացուցիչները համաձայնության եկան Վրաստանի ենթադրյալ սահմանների շուրջ, նրա հնարավոր տարածքը բաժանելով «անվիճելի» և «վիճարկվող» շրջանների: Վերջիններին ընդգրկումը պետք է որոշվեր տեղի բնակչության հանրաքվեի միջոցով⁶³: Այս առումով Աբխազիան դասվեց վիճարկվող շրջանների կազմում: Ուշագրավ է, որ 1917 թ. վրացական քաղաքական վերնախավը, առժամանակ մի կողմ դնելով ազգային-դեմոկրատների պնդած «պատմական» սկզբունքը, այսրկովկասյան ապագա ազգային միավորների վարչական սահմանները գծելիս որպես հիմք ճանաչեց նրանց էթնիկական կազմը⁶⁴: Վերջինս վրաց սոցիալ-դեմոկրատների առաջարկն էր: Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ակնավոր գործիչ Արշակ Ջամալյանն իրավացիորեն նկատել է, որ Ն. Ժորդանիան և նրա կուսակիցները, սակայն, «գործնական քաղաքականութեան մեջ, որքան քիչ կարեւորութիւն են տալիս սկզբունքներին, երբ նրանք չեն համապատասխանում Վրաստանի ազգայնական շահերին...»⁶⁵: Ինչպես ցույց տվեցին հետագա դեպքերը, ավաղ, այս ամենն արվում էր այլ քաղաքական ուժերին մոլորեցնելու և տարածքների հարցում անկախացումից հետո առավել շահեկան վիճակում հայտնվելու նպատակով: Իրականությունն այն է, որ վրաց քաղաքական գործիչները էթնիկ սկզբունքի մասին խոսում էին միայն ռուսական միապետության տապալումից հետո նոր քաղաքական դաշտում ժողովրդավար երևալու և երկրամասի մյուս ազգային ուժերի հետ առերես համերաշխվելու նպատակով: Վրաց քաղաքական շրջանակները հետևողական երբեք չեն պաշտպանել այդ սկզբունքը և սահմանների հարցում միշտ խուսանավող քայլերով փորձել են հնարավորինս ավելի ընդարձակ, էթնիկապես ոչ վրացաբնակ տարածքներ ընդգրկել ապագա վրացական պետության կազմի մեջ՝ ընդ որում շահարկելով նաև պատմական սկզբունքը⁶⁶:

Վրաց Միջկուսակցական խորհրդում մշակվել էին «նվազագույն» պահանջներ. 1) Այսրկովկասի տարածքը բաժանել տեղի բոլոր ազ-

абхазцы в национально-культурном отношении грузины..." (ИМЕРИ С. *Абхазский вопрос*. - "ГРУЗИЯ", 13.VI.1919).

⁶³ МЕНТЕШАШВИЛИ А. *Октябрьская...*, с. 65.

⁶⁴ "БОРЬБА", 21. VI. 1917.

⁶⁵ Տես ՋԱՄԱԼՅԱՆ Ա. *Հայ-վրացական կնճիղը*. - «ՀԱՅՐԵՆԻԺ», 1928, մարտ, էջ 76:

⁶⁶ Տես ՄԵԼԻՔՈՆՅԱՆ Ա. Ա. *Ջավայքը 19-րդ դարում և 20-րդ դարի առաջին քա-*
որդին. Եր., 2003, էջ 267-270:

գությունների համաձայնությամբ: 2) «Արտոնել Վրաստանի համար՝ տեղական ինքնակառավարում, սեփական վարչակազմ, օրենքներ և բանակ, ունենալու իրավունքը: 3) Վրաստանի տարածքում հիմնարկների, դատարանի և դպրոցի լեզուն դարձնել վրացերենը»⁶⁷:

Միջկուսակցական խորհրդի նախաձեռնությամբ 1917 թ. նոյեմբերի 19-ից 24-ը հրավիրվեց Վրաստանի անդրանիկ Ազգային համագումարը⁶⁸: Համագումարում հանդես եկավ վրաց սոցիալ-դեմոկրատների առաջնորդ Նոյ Ժորդանիան: «Վրաց ժողովուրդը և ընթացիկ պահը» զեկույցով: Նրա ելույթը հիմնված էր բոլոր վրաց կուսակցությունների համար ընդունելի տեսակետների վրա: Հայտարարվում էր, որ վրացիները ցանկանում են մնալ Ռուսաստանի սահմաններում և, շեշտվում էր, որ այդ հարցում նրանց հետ համերաշխ էին նաև իսրայելացիները: Համագումարը, հանձնարարեց վրաց պատգամավորներին Համառուսաստանյան Սահմանադիր ժողովում պահանջել Վրաստանի լիակատար տարածքային ինքնավարություն՝ սեփական, օրենսդրական ժողով ու տարածքային ինքնավարություն՝ սեփական, ռուսական կենտրոնական նենալու արտոնությամբ: Շուտով, սակայն, ռուսական-տարածքային ինքնիշխանության բուլացմանը զուգընթաց ազգային-տարածքային ինքնավարության պահանջներն առաջ քաշելուց գատ, վրացական քաղաքական շրջանակները սկսեցին հետզհետե հակվել դեպի ազգային անկախ պետականության ստեղծման գաղափարը:

Համագումարի բանաձևը նաև հայտարարում էր, որ ապագա Վրաստանի սահմանները պիտի որոշվեին դրացի շահագրգոված ազգութայինների հետ համաձայնության գալով: Տարածայնությունների ազգութայինների հետ համաձայնության սկզբունքը, ըստ վրացառաջացման դեպքում ազգային ինքնորոշման սկզբունքը, ըստ վրացական տեսակետի, կարող էր կիրառվել եթե խոսք լիներ նոր վարչական կան տեսակետի, կարող էր կիրառվել «Ֆեդերացիայի» սահմաններում, բաժանման մասին Ռուսաստանի ղաշնության ստեղծման պարագայում: Այսրկովկասի ազգութայինների ղաշնության ստեղծման պարագայում: Մինչդեռ Վրաստանի Հանրապետության հռչակումից հետո վրացյան: Մինչդեռ Վրաստանի Հանրապետության հռչակումից հետո վրացյան լուր կառավարությունը պահանջում էր հարևաններից հաշվի նստել իր կառավարությունը պահանջում էր հարևաններից հաշվի նստել իր կառավարության հետ՝ ձեռք բերելու ռազմավարական տեսակետից հարմար և նորակազմ երկրի տնտեսական շահերը սպասարկող սահմաններ:

Վրաստանում այրող ազգային փոքրամասնություններին համագումարը խոստանում էր կատարյալ իրավական երաշխավորություն իրենց մշակութային զարգացման համար⁶⁹: Մահմեդական վրացիների

⁶⁷ ЖОРДАНИЯ Н. Н. Նշվ. աշխ., էջ 53, 55, 58:

⁶⁸ Վրաց ազգային համագումարը - «ՀՈՐԻՁՈՆ», 21. XI. 1917:

⁶⁹ ვერუელი ვახტანგ ხაქარაძის საჯარო-პოლიტიკური ორიენტაცია (1917 წლის მარტი - 1918 წლის მარტი) // ქართველი დიპლომატია. წელიწდეული 9. თბილისი, 2002, გვ. 16.

ների հետ, ինչպես նաև համագործակցության միջոցով կապ հաստատել մեր ժողովուրդների ապագա միասնական կյանքի համար»¹⁰⁶; Առանձին հրավեր եղավ Սամուրգականի ներկայացուցիչների համար¹⁰⁷։ Վրացական կողմից հանդիպմանը ներկա էին Ա. Չխենկելին, Կ. Մեսխիան, Պ. Մաղվարեիձեն, Գ. Գվազավան, Ն. Կարցիվաձեն; ԱԺԽ-ն ներկայացնում էին Ա. Շերվաշիձեն, Ն. Մարգանիան, Ռ. Չխտուան, Բ. Յագորիան։ Արխագները ցանկանում էին հասնել քաղաքական ինքնուրույնության, միաժամանակ ունենալով Վրաստանի հետ միայն բարիդրացիական հարաբերություններ՝ ինչպես հավասար հարևանի, և ԱԺԽ-ի պատվիրակները պնդում էին այդ պահանջը¹⁰⁸։ Սամուրգականի ներկայացուցիչ Մ. Էմուխվարին, որը հարել էր վրացական կողմին, հայտարարեց՝ «Ի նկատի ունենալով Արխագական ժողովրդական խորհրդի որոշումը՝ մտնել Կովկասի համախմբված լեռնականների միության մեջ, Սամուրգականը խզել է բոլոր հարաբերությունները Արխագիայի հետ»¹⁰⁹։ Օգտվելով ընձեռված առիթից, Չխենկելին առաջ քաշեց ՍՕԳ-ից արխագների տարանջատման հարցը, խոստանալով աջակցել Սուխումի շրջանի ամբողջականության վերականգնմանը, իբրև պատմական Արխագիայի¹¹⁰։ «Ա. Չխենկելին սերտ կապ ունենալով Սամուրգականի հետ... փորձում էր շանտաժի ենթարկել արխագ պատվիրակներին Սամուրգականի արհեստականորեն ուռնացրած խնդրով»¹¹¹։ 1918 թ. փետրվարի 9-ին, ԱԺԽ-ի լիազոր Ա. Շերվաշիձեի մասնակցությամբ, ՎԱԽ-ի նախագահության նիստում վերջնականապես մշակվեցին հետևյալ դրույթները. «1) Վերստեղծել մի անբաժան Արխագիա՝ Ինգուր գետից մինչև Մգիմբա գետի սահմանները, որի մեջ մտնելու են Արխագիան և Սամուրգականը, կամ ներկայ Սուխումի շրջանը; 2) Միացնել Արխագիայի ապագայ քաղաքական կազմակերպության ձևը մշակելու և ազգային ինքնուրույնության սկզբունքներով և դեմոկրատական հիմունքներով գումարած Արխագիայի Սահմանա-

դիր ժողովրդը: 3) Եթե Արխագիան, կամ Վրաստանը ցանկանան քաղաքական պայմանագրով կապել ուրիշ ազգերի կամ պետությունների հետ՝ փոխադարձաբար պայմանաւորում են ունենալ իրար հետ այդ մասին նախնական բանակցորիւններ»¹¹²։ Փաստաթուղթը չի պարունակում որևէ տեղեկություն, որի հիման վրա կարելի է ասել, թե «1918 թ. փետրվարի 9-ին Արխագիայի ներկայացուցիչներն ի վերջո հավանություն տվեցին Ա. Չխենկելիի ծրագրին, որը նախատեսում էր Վրաստանի կազմում լայն ներքին ինքնավարություն Արխագիայի համար...»¹¹³։ Հնարավոր չէ հերքել, որ վրացական կողմն ուներ այդպիսի մտադրություն։ Դեռ 1917 թ. Ի. Գոմարբեկին հայտնում էր արխագների և Սամուրգականի մեգրելների միասնական ինքնավարություն ստեղծելու ցանկության մասին, կանխամտածված շրջանցելով Վրաստանի և Արխագիայի հնարավոր վարչական կապի մասին հարցը¹¹⁴։ Զանգի արխագ հասարակությունն անհանդուրժողականությամբ էր լցված վրացական քաղաքական կապ Արխագիայի և ապագա Վրաստանի միջև, ապա վարչական չափ Արխագիայի և ապագա Վրաստանի միջև, ապա վրաց չափավոր գործիչները, շեշտելով վերը նշված ցանկությունը, գերադասում էին փոյ առ փոյ իրականացնել որդեգրված ծրագիրը։ Փետրվարի 9-ին վրացական կողմը հրաժարվեց Սամուրգականն ապագա Վրաստանի մեջ անմիջականորեն ընդգրկելու մտքից և դիմացը ստացավ արխագների խոստումը՝ ժամանակավոր ձեռնպահ մնալ ՍՕԳ-ին Արխագիայի միանալու պահանջից¹¹⁵։ Ապագայում Սուխու-

¹⁰⁶ ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1836, ց. 1, գ. 19, ք. 30: Նաև տե՛ս ШАМБА Т. М. — НЕПРОШИН А. Ю. Նշվ. աշխ., էջ 88:

¹⁰⁷ ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1836, ց. 1, գ. 19, ք. 28:
¹⁰⁸ МЕНТЕШАШВИЛИ А. — СУРГУЛАДЗЕ А. *Только факты и документы.* — ЛГ, 1989, N 11, с. 146. «Представители Национального Совета Грузии не соглашались с идеей политической независимости Абхазии и выразили пожелание о вхождении её в состав Грузии с оставлением широких политических прав», — գրում են վրաց պատմաբանները (ГАМАХАРИЯ Д. - ЧАНИЯ В. «Оккупация» Абхазии: мифы и реальность?! — СГ, 30.IV.1991).

¹⁰⁹ МЕНТЕШАШВИЛИ А. *Исторические предпосылки...*, с. 16.
¹¹⁰ Տե՛ս МЕНТЕШАШВИЛИ А. *Из истории взаимоотношений...*, с. 11. Նույնի՝ «Исторические предпосылки...», с. 16-17. Նաև՝ ГАМАХАРИЯ Д. - ЧАНИЯ В. «Оккупация» Абхазии: мифы и реальность?! — СГ, 30.IV.1991.

¹¹¹ Տե՛ս ЛАКОБА С. З. *Абхазия после двух империй*, с. 48.

¹¹² *Արխագիայի ինքնավարության շտրթը.* — «ԱՇԽԱՍԱՄՈՐ», 27. XI. 1920:
¹¹³ МЕНТЕШАШВИЛИ А. *Октябрьская...*, с. 117. Վերջինիս պնդումը բառացիորեն կրկնում են նաև այլ վրաց պատմաբանները, թե «представители Абхазии в конце концов согласились с проектом А. Чхенкели, который предусматривал широкую внутреннюю автономию Абхазии в составе Грузии». Տե՛ս ГАМАХАРИЯ Д. - ЧАНИЯ В. «Оккупация» Абхазии: мифы и реальность?! — СГ, 30.IV.1991.
¹¹⁴ ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 396-397, փավ. N 213:
¹¹⁵ Այս վարիքի/կրոնների մասին Ս. Բաաիրիան գրում էր. «После русской революции, когда абхазский народ явно выявил свою национальную суть, столь неприятную для грузинских шовинистов и стал сговариваться с самурзаканским населением о вхождении в союз объединенных горцев... последовало [из Тифлиса] распоряжение о выделении из Абхазии Самурзакани и присоединении ее к Кутаисской губернии с подчинением губернскому комиссару В. Чхиквишвили. Но в виду протеста населения этого уезда... через два месяца Самурзакань опять вернули в родное русло» (БАСАРИЯ С. *Самурзаканцы или мурзаканцы.* // В сб.: *Материалы по истории Абхазии.* Вып. 1. Сухуми, 1990, с. 30-31): Փաստերը վկայում են, որ Սամուրգականը վերադարձվել էր Սուխումի շրջանի վարչական տարածքը դժվարին բանակցությունների արդյունքում, իբրև փոխհատուցում արխագական կողմի վիշուական կեցվածքի: Այս «քաղաքական գործարքի» էությունը չեն պարզարևում նաև վրաց հետազոտողները: Հայտնի վրաց պատմաբանը գրում է. «...Связь Абхазского Народного Совета с Союзом объединенных горцев Кавказа и участие представителей Абхазии в правительстве образовавшейся в ноябре 1917 года Горской республики... с

մի շրջանի ճակատագիրը դարձյալ պետք է վճռվեր նրա Սահմանադիր ժողովում, և այդ հարցում, համաձայն 3-րդ կետի, իր ուրույն դերը պիտի ունենար Վրաստանը: Արխագների դիրքերի մեղմացումը կարելի է դիտել որպես ՍՕԳ-Կ-ից գործունե աջակցություն չստանալու արդյունք, ինչպես նաև փոխզիջում վրացական կողմին Սամուրզականի և բուն Արխագիայի միասնականության պահպանման համար: Արխագ ժողովրդի ներկայացուցիչների մասնակցությունը Հյուսիսկովկասյան լեռնական ժողովուրդների միությունում չէր նշանակում այդ կառույցի մեջ Արխագիայի ներգրավում:

Ավանդաբար արխագական ազնվականությունը գործունե ազդեցություն ուներ ամբողջ արխագ հասարակության վրա: Նրա ներսում սոցիալական հակասությունները գրեթե բացակայում էին՝ արխագների սակավության և նրանց պատկանող հողի առատության հետևանքով¹¹⁶: Ընդհակառակը, բախում կար արխագ կալվածատերերի և հողագուրկ մեզրել գյուղացիների միջև: Օգտվելով հեղափոխությունից, վերջիններս հրաժարվում էին մուծել հողավարձը: Ազգամիջյան հարաբերությունները ավելի սրվեցին, երբ տարածվեց հողի վերաբաշխման մասին սոցիալիստական քարոզությունը: Մի կողմից բուլշևիկները, մյուս կողմից վրաց սոցիալ-դեմոկրատները փորձում էին հրահրել սոցիալական պայքար արխագ հասարակության ներսում: Դրա դիմաց սակավաթիվ արխագ մտավորականության ներկայացուցիչները մարտնչում էին համուն ազգային գաղափարի շուրջ արխագ ժողովրդի բոլոր խավերի միասնականության: Սակայն դա հաջողվել էր երկու արխագաբնակ գավառներից միայն մեկում՝ Կողորիում¹¹⁷: Արխագական քաղաքական գիտակցությունը պատրաստ չէր ազգի առաջ ծանոցած խնդիրների լուծմանը: Ջիրխուա գյուղում և Մչիշտա գետի ափին կայացած Գուդաուտայի գավառի արխագ գյուղացիության հավաքները, հետևելով Ն. Լակոբայի կոչին՝ ողջունեցին բուլշևիկների կարգախոսները: Այդ ամենի պատճառով արխագ ազնվականությունը և մտավորականության մի մասն ընտրել էր հյուսիսկովկասյան լեռնականների հետ միության կողմնորոշումը, որոնք խոստանում էին չմիջամտել Արխագիայի ներքին գործերին և հովանավորել փոքրաթիվ արխագ ժողովրդին: Հակառակ դրան մեզրելներն ընտրել էին վրացա-

մետ ուղին, քանի որ այնտեղից ծավալվում էր հեղափոխական քարոզչությունը, որը խոստանում էր հող: Հողագուրկ մեզրելներին սիրաշահելու քաղաքականությունն էին վարում նաև տեղի բուլշևիկները: Վերջիններիս հաջողվեց գալթակղել հրապուրիչ կարգախոսներով մեզրել գյուղացիության մի մասը ոչ միայն Սուխումի շրջանում, այլ նաև դրացի Ջուդղիդի գավառում: Առաջացավ վտարանդի արխագ-մուհաջիրների հայրենադարձության ծրագիրը, որպես հակակշիռ մեզրելներին: Տարածվել էին լուրեր, թե նրանց վերաբնակեցման համար արխագներն անհրաժեշտ էին գտնում վտարել մեզրելներին Արխագիայից¹¹⁸: Արխագիայի պայմաններում սոցիալական հակասությունները հանգեցրին ազգամիջյան հարաբերությունների լարման:

Մուհաջիրների վերադարձի գաղափարը թելադրում էր սերտ կապ հաստատել Թուրքիայի հետ: Արխագների բուրքամետությունն ամրապնդվում էր նաև կովկասյան լեռնականների միջև նույն տրամադրությունների հետևանքով, որոնք ավանդաբար տոգորված էին համախալանական քարոզությամբ և կապ էին հաստատել Օսմանյան Թուրքիայում գտնվող հյուսիսկովկասյան համայնքի՝ «չերքեզների» հետ:

1917 թ. վերջում – 1918 թ. սկզբին վրացական քաղաքական շրջանակների պայքարն ընդդեմ ՍՕԳ-Կ-ի կողմից ծրագրավորվող պետության մեջ Արխագիայի ընդգրկմանը նպատակ ուներ նաև զերծ պահել Սուխումի շրջանի մեզրելներին արխագների և նրանց դաշնակից լեռնականների հնարավոր ոտնձգություններից: Վրաց գործիչներն արխագներին առաջարկում էին լեռնականների փոխարեն դաշինք կապել մեզրելների հետ: Աշխատելով միություն ստեղծել Սուխումի շրջանի երկու հիմնական ազգությունների միջև, վրացական կողմը հույս էր փայտում, որ դրա շնորհիվ երկրամասում կունենա լուրջ ազդեցության լծակներ: Սամուրզականի մեզրելների ցանկությունն՝ ընդգրկվել ապագա Վրաստանի կազմի մեջ նպաստում էր արխագների միջավայրում լուրջ հակավրացական տրամադրությունների առաջացմանը:

1918 թ. փետրվարի 16-ից 21-ը Արխագիայի բուլշևիկները խորհրդային կարգերի հաստատման անհաջող փորձ կատարեցին¹¹⁹: Բուլշևիկյան վտանգը, որը դիտվում էր իբրև հողի վերաբաշխում տեղի մեզրելների օգտին¹²⁰, խթանեց արխագների բուրքամետ դիրքորոշմա-

самого начала носило формальный характер и длилось всего несколько месяцев, а связи между АНС и СОГК уже в начале февраля 1918 «оказались ослабленными» (ХОШТАРИЯ-БРОССЕ Э. Кавказский политический узел в прошлом и настоящем // В сб.: ქართველი დამოუკიდებელი წყობა, 9. თბილისი, 2002, გვ. 54).

¹¹⁶ «Սուխումի շրջանի հողը կալվածատիրական է և մեծադյուն մասը արխագներին է պատկանում ու կապալով տրուում է հայերի և միզրելների շահագործման» (ԱՐՇԱԼԱՅԱՅ Գ. Թիբլիսից – Հյուսիսային Կովկաս. – «ՀՈՐԻԶՈՆ», 24. IV. 1918):
¹¹⁷ Абхазия. – «СЛОВО», 4. VIII. 1920.

¹¹⁸ ГАМАХАРИЯ Д. – ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 396, վավ. N 213:

¹¹⁹ Սուխումի դեպքերը. – «ՀՈՐԻԶՈՆ», 8. III. 1918: Նաև՝ События в Сухуме. – «КАВКАЗСКОЕ СЛОВО», 23. II. 1918.

¹²⁰ «Երեւոմ», 17. აპრილი 1918.

րի ցանկութեամբ ու աջակցութեամբ: Պատմական փաստաթղթերով կարելի է հաստատել, որ այդ շրջանում արխագ ժողովրդի ներկայացուցիչներն ամեն օր բաղխում էին վրաց կառավարութեան դուռը և խնդրում էին ազատել Արխագիան բոլշևիկներից: Այս գործում երկրի բոլոր ազգութիւններին պատկանող գիտակից ու առողջ ոյժերի բացարձակ համակրանքը վրաց կառավարութեան կողմն էր»¹⁴⁰:

Բոլշևիկները տեղի հայերի աջակցությունը ստանալու նպատակով քարոզություն էին տանում, խոստանալով, թե նրանք խորհրդային իշխանության օգնությամբ, առանց հայատակության ստանալու, կարող են տիրել կապալավարձով մշակվող հողատարածքներին¹⁴¹: 1918 թ. գարնանը՝ բոլշևիկներին օժանդակում էր Յերբելա ավանում Ղազար Կերսեյանի և Հակոբ Չեյրունյանի ջանքերով գումարված 200 հոգանոց հայկական ջոկատը: Արխագիայի ղեկավար մարմինների անդամ էին հանդիսանում՝ Գ. Լորդ Աբարբեկովը (Ջինեղկոյումի նախագահի տեղակալ), Ղ. Կերսեյանը (բոլշևիկյան կարմիր գվարդիայի ղեկավար), Ա. Շահգեղյանը, Լ. Անանովը, Գ. Թովչյանը: Հայերի մի մասն աջակցում էր բոլշևիկներին, բանի որ սարսափում էր բուրքական վտանգից¹⁴² և բավական էր կեղծ լուր տարածվեր Սովխումի ծովափում բուրքական դեսանտի ցամաք իջնելու մասին, որ «հայ ազգաբնակչությունը գրավեր մեծամասնականների խոստումներով և տանիկից ազատելու գրաւիչ հեռապատկերը նրան ձգէր մեծամասնականութեան գիրկը...»¹⁴³: Միաժամանակ, Գուդաուտայի գավառի հայաբնակ Կավաք-լուք (խորհրդային տարիներին Ագարակի, այժմ՝ Ամժիկուխում) գյուղի բնակչության ելույթը բոլշևիկների դեմ վկայում է տարբեր քաղաքական ճամբարներում Արխագիայի հայերի բևեռացման մասին¹⁴⁴:

¹⁴⁰ «ՄՇԱԿ», 28. III. 1919:

¹⁴¹ ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 411, վավ. N 221:

¹⁴² Հայերը պարտադրված են եղել պաշտպանելու խորհրդային կարգերը, բանի որ նրանք 1918 թ. ընտրություն էին կատարում ոչ թե սոցիալիզմի ու կապիտալիզմի՝ այլ ցեղասպան թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև: Այս միտքը հնչում է Բարվի Ռուսական ազգային խորհրդի նախագահության անդամ Բ. Բայկովի հուշերում: Նա գրում է. «Армяне в течение всего процесса русской революции не скрывали своей приверженности к России, видя в ней естественную и единственную защитницу от полного их физического истребления, и в этом их инстинкте самосохранения лежит и объяснение непротивленчества армян русскому большевизму и порою даже фактического их сотрудничества с большевиками. Армяне откровенно и многократно заявляли: ... «лучше большевики, они все же русские, чем турки» (БАЙКОВ Б. Воспоминания о революции в Закавказье (1917-1920 гг.) // В сб.: АРХИВ РУССКОЙ РЕВОЛЮЦИИ. Т. IX, Берлин, 1923, с. 191).

¹⁴³ Սովխումի ապստամբության տարիք. - «ԲՄՆՎՈՐԻ ՉԱՅՆ», 26. X. 1919:

¹⁴⁴ ДЗИДЗАРИЯ Г. А. «Куароз», с. 39.

Մայիսի 11-ին Էշբան դիմել էր Լենինին և Ռուսաստանի Հարավի կոմիսար Սերգո Օրջոնիկիձեին, անհապաղ օգնություն ցուցաբերելու մասին խնդրանքով: Նա նշում էր, որ «Այսրկովկասի անկախության հռչակումը տեղի է ունեցել Սովխումի շրջանի բնակչության կամքին հակառակ: Սովխումի շրջանը ճանաչել է խորհրդային իշխանությունը¹⁴⁵: Այսրկովկասյան կառավարությունը հղել է պատժիչ ջոկատներ Սովխումի Սովդեպի դեմ, համարելով այս ճանաչումը որպես խռովություն...»¹⁴⁶: Այսրկովկասյան կառավարության հավակնությունները հենվում էին նաև Սովխումի շրջանի Երկրորդ գյուղացիական համագումարի որոշումների վրա, որոնք կցել էին Արխագիան Այսրկովկասի կազմը: Գործնականում չստանալով որևէ աջակցություն, ՋՀԿ-ն նահանջել էր Գագրա: Մինչև խորհրդային կարգերի վերացումը՝ մայիսի 17-ը, Արխագիան համարվում էր խորհրդային Ռուսաստանի մասը:

¹⁴⁵ Ե. Էշբան վկայակոչում էր շրջանի ամբողջ բնակչության կամքը, այնինչ միայն Գումիստայի գավառի գյուղացիական համագումարը, որը կայացել էր 1918 թ. ապրիլի 22-26-ը, ճանաչել էր խորհրդային իշխանությունը և անհրաժեշտ էր գտել միավորել շրջանը ՌՍՖՍՀ-ին (ДЗИДЗАРИЯ Г. А. Очерки..., с. 141):

¹⁴⁶ Борьба за Октябрь в Абхазии (1917-1921). Сб. док., Сухуми, 1967, с. 72.

րեց նորաստեղծ վրացական պետության հովանավորության առաքելությունը¹⁶⁵։ Ինչպես գրում էր գերմանական պետական և ռազմական գործիչ Է. Լյոտենդորֆը՝ Վրաստանի նկատմամբ հովանավորությունը Գերմանիային թուրքիայից անկախ ճանապարհ էր տալիս դեպի Բաքու¹⁶⁶։ Վրացիները մերձեցան Գերմանիային, դրանով իսկ զերծ պահեցին իրենց տարածքները բուրբական նվաճումներից։ Փոքրիում վրաց-գերմանական բանակցություններից հետո գերմանական պատվիրակության գլուխ գեներալ Օտտո ֆոն Լոստվը մայիսի 28-ին գաղտնի նամակ էր հղել վրացական կառավարությանը, որտեղ նկարագրում էր Վրաստանի Հանրապետության տարածքային կազմը։ Վրացական նորակազմ պետության սահմանների հարցը, փաստորեն, լուծվում էր գերմանական գերագույն հրամանատարության հայեցողությամբ։ Վրաստանի կառավարության իրավասությունը պետք է տարածվեր ինչպես Թիֆլիսի ու Քութայիսի նահանգների, այդպես էլ Սուխումի շրջանի վրա։ Ենթադրվում էր, որ վերջինս Վրաստանի անբաժան մաս կլիներ, եթե վրացական պետությունը որպես անկախ միավոր ճանաչվեր միջազգային վեհաժողովում։ Վրաստանի մասնակցության պարագայում կովկասյան ժողովուրդների ենթադրյալ համադաշնությանը, Սուխումի շրջանի բնակչությանը, ըստ Լոստվի, պետք է տրամադրվեր ընտրության հնարավորություն՝ մնալ Վրաստանի կազմում, անդամակցել լեռնական ժողովուրդների միության մեջ, կամ էլ լինել հավասար անդամ համադաշնությունում¹⁶⁷։ Ակնհայտ է, որ Աբխազիայի նկատմամբ վերապահումը չէր հանդիսանում նրա ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքի ճանաչում։ Դա նպաստակ էր հետապնդում հանգստացնել դաշնակից Թուրքիային, որն ուներ նվաճողական տրամադրություններ Կովկասի նկատմամբ։ Միաժամանակ Գերմանիան հույսեր էր փայփայում, ապագայում տարածաշրջանից դուրս մղելով Թուրքիային, Կովկասյան համադաշնություն ստեղծել իր հովանավորության ներքո¹⁶⁸։

¹⁶⁵ Թուրք գործիչները չէին ուզում համակերպվել այդ մտքի հետ։ Վեհիքը զարմանք էր հայտնում, թե «կարող են լինել խեղազարներ, որոնք կարծում են, թե Վրաստանի պատճառով Գերմանիան կսկսի վիճել բուրբերի հետ» (ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ Է. Նշվ. աշխ., էջ 251)։

¹⁶⁶ *Германские оккупанты в Грузии в 1918 году*. Сбор. док. и мат., сост. ГАБРИЧИДЗЕ М. М. Тбилиси, 1942, с. 150-155.

¹⁶⁷ АВАЛОВ З. Д. *Независимость Грузии в международной политике 1918-1921 гг.* Париж, 1924, с. 68-69. Ս. Լավրյան այդ սկզբունքի մեջ տեսնում է արխազ բարոնում գերմանական կողմը հաշվի էր նստել արխազ բանագնացների փաստարկների հետ (ЛАКОБА С. З. *Абхазия после двух империй*, с. 49)։ Վրացի հետազոտողը, սակայն, հայտնում է. «Немецкие источники с сожалением отмечают, что абхазские делегаты до такой степени находились под турецким влиянием, что даже не подходили к немецкой делегации» (БАКРАДЗЕ Л. Նշվ. աշխ., էջ 338)։

¹⁶⁸ Գերմանիայի արագորժնախարար ֆոն Կյոլմանը 1918 թ. մայիսին ասում էր, թե «Գերմանիայում... խոսում են Կովկասում գերմանական գաղութարկարկական պետության

Այս պարագայում Աբխազիայի գործոնը Գերմանիան կարող էր ծառայեցնել իր շահին։ Հավանաբար այդ նպատակով Աբխազիան վերջնականապես չէր ճանաչվել որպես Վրաստանի անբաժանելի մասը, ինչը վկայում է Կովկասում գերմանական զորքերի հրամանատար Կրեստ ֆոն Կրեստենշտայնի 1918 թ. սեպտեմբերի 9-ին Գերմանիայի ՆԳՆ հղած նամակը, որտեղ նա պնդում էր, որ «դեռևս վիճելի տարածքներում (խոսքն Աբխազիայի մասին է. - Բ. Մ.), մինչև նրանց պատկանելիության մասին վերջնական վճիռը, պետք է հարգվի այն երկրի ռազմական բռնագրավումը, որի զորքերն առաջին էին ներթափանցել կարգ ու կանոն հաստատելու համար։ Նահանջն այս սկզբունքից իրավունք կտար մահ Վրաստանին զորքեր ուղարկել այն տարածքներ, որոնք վիճահարույց են Վրաստանի ու Ադրբեջանի միջև¹⁶⁹ և ներկա ժամանակ գտնվում են բուրբական բռնագրավման տակ»¹⁷⁰։

Գերմանիան խանդով էր նայում, թե ինչպես Բաքումում Թուրքիան ձեռք բերեց միակողմանի առավելություններ և պնդեց, որ հրավիրվի մի նոր կոնֆերանս։ Նախատեսվում էր, որ Կոնստանդնուպոլսում այժմ պիտի բանակցեին Քառյակ միության և կովկասյան նորաստեղծ հանրապետությունների ներկայացուցիչները¹⁷¹։ Հակավրացական ճամբարավետությունների ներկայացուցիչները փափագ ունեին, որ այդ վեհաժողովում Աբխազիան ի վերջո կճանաչվի իբրև լեռնականների հանրապետության դաշնային անդամ։ Ս. Բասարիան, որպես ՍՕԳԿ-ի լիապետության դաշնային անդամ։ Ս. Բասարիան¹⁷²։ Սակայն, ինչպես հայտնի է, կոնֆերանսը պաշտոնապես այդպես էլ չգումարվեց։

ստեղծման բոլորովին ցնորամյա ծրագրի մասին» (*Политика Германии в Закавказье в 1918 году*. Сб. документов, сост. ПИПИЯ Г. В. Тб., 1971, док. N 1, с. 30)։ Գերմանական վերնախավի պատրանքները նրանով չէին ավարտվում։ Կայր Վիլհելմը մտադիր էր կազմավորված Ռուսաստանի տարածքում ստեղծել Հարավ-Արևելյան Միություն, որի կենտրոնը պետք է գտնվեր Թիֆլիսում (АВАЛОВ З. Д. Նշվ. աշխ., էջ 78)։

¹⁶⁹ *Կոնֆլիկտ Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև*. - «ՀՈՐԻՉՈՆ», 27.VII.1918։ Նաև՝ *Միջադեպ Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև*. - «ՄՇԱԿ», 27.VII.1918։ Բ. Բաշկովը գրում է՝ «...Имперализм... толкнувший Грузию на овладение Самурзаканью и Абхазией с г. Сухумом и Сочи, несмотря на то, что ни в прошлом, ни в настоящем народ Грузии не имел там никаких интересов и грузины составляли там лишь незначительное меньшинство, толкнул и Азербайджан на предъявление Грузии требования о включении в территорию Азербайджана Закатальского округа... населённый лезгинами ... тем менее было оснований считать его частью никогда не существовавшего исторически Азербайджана... на примере притязаний Азербайджана на Закатальский округ наглядно вырисовывается то влияние, которое играла Турция в политике Азербайджана» (БАЙКОВ Б. Նշվ. աշխ., էջ 172)։

¹⁷⁰ БАКРАДЗЕ Л. Նշվ. աշխ., էջ 339։

¹⁷¹ *Կոնստանդնուպոլիսի կոնֆերանցիան*. - «ՀՈՐԻՉՈՆ», 22.VI.1918։ Նաև՝ Կ. Պոլսի կոնֆերանցիան. - տե՛ս նույն օրարերը 4.VIII.1918։

¹⁷² БАСАРИЯ С. П. *Избранные произведения*. Сухуми, 1967, с. 11.

ունեն հաշտ դիրքորոշում երկրամասի բոլոր ազգությունների նկատմամբ¹⁷⁸: «Իրենց [իմա՝ արխագների. - Բ. Մ.] յարաբերութիւնը դէպի շրջապատի ազգերը առերես լաւ է - բարեկամական, բայց ներքուստ վատ են տրամադրած դէպի հայերը, մանաւանդ դէպի մինգրելները: Վերջիններիս հետ յարաբերութիւնը աւելի սրած է նրա համար, որ մինգրելները ռուսահայատակ լինելով՝ կարող են հողային խնդրում մեծ դեր խաղալ ի վնաս արխագ իշխանների և կալածատէրերի՝ իսկ հայերը որպէս տաճկահայատակ գաղթականներ՝ այդ չեն կարող անել: Նրանց թվում է, թէ մինչև իսկ պետական օրէնքի ոյժով հայերին կարող են հեռացնել իրենց երկրից և այդպիսով ազատած կը լինեն իրենց հողերի սոցիալիզացիայից»¹⁷⁹: Արխագների կողմից այդ ուղղությամբ կատարված առաջին քայլերից մեկը եղավ Սուխումի շրջանի բուրքերին ոտքի հանելը ընդդէմ տեղի հայերի: Շրջանից հաղորդում էին, որ «ափ-խագները հետզհետէ գործնալով իրենց վերաբերմունքը փոխում են [հայերի հանդէպ և] թիրքերին ու պարսիկներին զէնք են բաժանում: Գիւղերում սպառնում են հայերին եւ պահանջում, որ հեռանան այդ հողերից: ...Ափխագների ու վրացիների յարաբերութիւնը [ևս] սրված է»¹⁸⁰: Գուդաուտայի գավառում բնակվող հայերը (հատկապէս Պսիրցխա, Անուխվա, Մծարա գյուղերում) կողոպտվեցին բուրքամետ արխագների և տեղի թուրքերի կողմից¹⁸¹: 1918 թ. մայիսի 22-ին Վ. Ջուղեւտեղեկացնում էին նոր իշխանության ներկայացուցչին, որ հայերը կամենում են լքել շրջանը և գտնել իրենց համար այլ ապաստան: Ջուղեւտեղեկացնում էին կերպ փորձում էր փոխել այդ մտադրությունը՝ ասելով, որ հայերի մեկնումը մեծ վնաս կհասցնի ողջ շրջանին¹⁸²: Այդ օրերին Թիֆլիսի մամուլում լույս ընծայվեց մի գրություն Արխագիայից, որտեղ ասված էր. «Հայերի դրութիւնը Սուխումի շրջանում ծանր է: Հարևանները դէպի մեզ թշնամական վերաբերմունք են ցոյց տալիս, [բանգի] մի քանի արխագ իշխաններ գնացել են Բաթում խնդրելու թիրքերին, որ նրանք գրաւեն Արխագիան: [Հետևապէս] հայերը մտածում են գաղթել [դէպի] Սոչի, Ադլեր և այլ [հյուսիսային] ծովափնեայ քաղաքներ»¹⁸³: Նախկին տրապիզոնահայերը լավ գիտենալով թուրք-օսմանների բարբարոս բարբերը, բնականաբար գտնում էին, որ նրանց հնարավոր մուտքը Ար-

խագիա դառնալու է մեծամեծ չարիքների պատճառ... Սուխումի Հայկական կոմիտեի անդամների վկայությամբ, նրանք 1918 թ. ողբերգական օրերին դիմել էին Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդին և ՀՀ կառավարությանը՝ հայրենադարձության խնդրանքով, սակայն մերժվել էին միջոցների և հարմար բնակելի տարածքների բացակայության պատճառով¹⁸⁴: Սուխումի քաղաքային դումայի իրավասու իշխան Ն. Թավդիզիթեն գրում էր, որ «արխագ գյուղացիները երազում են վտարել Արխագիայից վրացիներին և ընդհանրապէս բոլոր վարձակալներին ու ինքնուրույն վերաբաշխել նրանց հողամասերը»¹⁸⁵: Տեղահան արվեց մոտ 400 հայ ընտանիք, որոնք հեռացան Կուրանի մարզ¹⁸⁶: 1918 թ. ամռանը ձևավորվեց Սուխումի Հայոց շրջանային ազգային խորհուրդը (այսուհետև՝ ՀԱՍ), որն իր վրա վերցրեց տեղի հայերի ֆիզիկական և քաղաքական պաշտպանությունը: Զանգի արխագները, ունենալով թուրքամետ դիրքորոշում, ձգտում էին թուրքերի միջոցով վտարել հայերին, այդ իսկ պատճառով ՀԱՍ-ն, հանձնին նրա սոցիալ-դեմոկրատական ղեկավարության (Խաչատուր Ավդաբեգյան, Տիգրան Սողոմոնյան, Վաղարշակ Աղեկյան, Երվանդ Մյուսայան, Եղիա Մյուսայան, Վահան Ռշտունցի և այլք), աջակցում էր Վրաստանի կառավարությանն Արխագիայում, որը, ի դեպ, շեշտում են նաև արդի վրաց պատմաբանները¹⁸⁷: ՀԱՍ-ի նախագահությունը, որ կուսակից վրաց «ընկեր-սիրություններից ելնելով, հույս էր տածում, որ կուսակից վրաց «ընկերներից» կազմված իշխանությունն այն ուժն է, որը կպաշտպանի տեղի հայերին թուրքական վտանգից և արխագների ռոնձգություններից¹⁸⁸: հայերին թուրքական վտանգից և արխագների ռոնձգություններից

¹⁸⁴ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, ք. 12:

¹⁸⁵ «Եռլեռնայի խոսքեր», 4 օգոստոս 1919.

¹⁸⁶ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, ք. 61: 1926 թ. մարդահամարը հաստատում է հայաբնակչությունը մեծամասամբ արխագ բնակչություն ունեցող Կողորի և Գուդաուտայի գավառներում: Տե՛ս ЛЕЖАВА Г. П. *Изменение классово-национальной структуры населения Абхазии. Сухуми*, 1989, с. 16-20, таблица N 5.

¹⁸⁷ ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 91: «Սուխումի մեջ կան քանի մը հայ սոց. դեմոկրատներ՝ ուսուցիչ Աղաբեգեանի գլխաորութեամբ: Անոնց դերն է գործարարին առջև սողալ եւ հստակ ըլլալ տիրողին: Անոնք արգելք կը յարուցանեն հոն հայկական հիպատոսարան հաստատուելուն, բայց կը պարտուին: Ընդգրկած են վրացական օրիէնտացիա և հակահայաստանեան քաղաքականութիւն», - գրում է Սոչիի վրացական օրիէնտացիա և հակահայաստանեան քաղաքականութիւնը: Տե՛ս *Արեւմտահայ գաղութը մը Կովկասի մէջ*. - ՀԱՍ-ի նախագահ Արամ Հակոբյանը: Տե՛ս 153-154:

¹⁸⁸ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, ք. 61: Երևանում 1918-1919 թթ. լույս տեսնող սոցիալ-դեմոկրատական «ԿԵՅՅ» եռօրյայի (խմբագիր՝ Հայաստանի Խորհրդի անդամ, տնտեսագետ և հրապարակախոս Թադևոս Հայրապետի Ավդաբեգյան) հեղինակները «ավելի հակված էին պաշտպանել իրենց կուսակից վրաց մենչկիկների կառավարությունը», գտնում է արդի հետազոտողը: Տե՛ս ՀԱԿՈՒՅԱՆ Ա. *Հայաստանի Հանրապետության պարբերական մամուլի պատմություն 1918-1920 թթ.* Եր., 2005, էջ 48:

¹⁷⁸ *По Кавказу: Сухум*. — "КАВКАЗСКОЕ СЛОВО", 27.II.1918.
¹⁷⁹ ԱՐՇԱԼԱՆՅԱ Գ. *Թիֆլիսից — Հյուսիսային Կովկաս*. — «ՀՈՐԻՉՈՆ», 24. IV. 1918:
¹⁸⁰ *Սուխումի դէպքերը*. - «ՀՈՐԻՉՈՆ», 8. III. 1918:
¹⁸¹ ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 90:
¹⁸² ДЖУГЕЛИ В. *Тяжелый крест (Записки народозгардейца)*. — "БОРЬБА", 22.XII.1918.
¹⁸³ *Հայերի դրութիւնը Սուխումի շրջանում*. — «ՀՈՐԻՉՈՆ», 26.V. 1918:

որևէ մեկի կողմից հովանավորության: Ես առաջարկում եմ Աբխազական ժողովրդական խորհրդին Վրաստանի վերջնագրին պատասխանել խնդրանքով՝ բնակչությանը հնարավորություն տալ գումարելու Աբխազական Ազգային համագումար, որն իրավասու կլինի վերջնականապես սահմանել Աբխազիայի քաղաքական կառուցվածքը՝ [նաև] հավաստիացնել Վրացական հանրապետությանը, որ Աբխազիան որպես ինքնուրույն ազգային կառույց անպատճառ կկնքի բարիդրացիական միություններ և համաձայնագրեր Վրաստանի հետ»²⁰⁷:

1918 թ. հունիսի 11-ին Թիֆլիսում վավերացվեց դաշնագրի նոր բնագիրը, որը սկսվում էր նախաբանով՝ «Աբխազական ժողովրդական խորհուրդը որոշեց լիազորել իր ներկայացուցիչներին... 1918 թ. փետրվարի 9-ի համաձայնագրի զարգացման և լրացման համար... կնքել ներքոնշված դաշնագիրը...»²⁰⁸: Ինչպես առաջին տարբերակը (հունիսի 8-ի), այդպես էլ երկրորդը (հունիսի 11-ի) պատմագրության մեջ հետագոտվել են մասնակի, միակողմանի և տարանջատված միմիանցից, այնինչ երկրորդը՝ առաջինի վերամշակված օրինակն է և բխում է նրանից: Միայն դիտելով երկու տարբերակները որպես միասնական ամբողջականություն, կարելի է ստույգ հաստատագրել նրանց միջև եղած պատճառահետևանքային կապը: «Հունիսի 11-ի դաշնագիրը» որոշակի կրկնում է հունիսի 8-ի տարբերակի բովանդակությունը, սակայն նրանում վերջինս չի հիշատակվում, ինչն ասում է նրա իրավական անգործության մասին: «Աբխազիայի կառուցվածքին վերաբերող հարցերը վերջնականորեն վճռելու համար հնարավորինս մոտ ապագայում ժողովրդավարական սկզբունքներով հրավիրվում է Աբխազիայի բնակչության համագումարը» (1-ին տարբերակ, կետ 7-րդ) անորոշ ձևակերպումը փոխարինվեց ավելի ստույգով՝ «Կնքված դաշնագիրը վերանայվում է Աբխազիայի Ազգային ժողովում, որը պետք է վերջնականապես վճռի Աբխազիայի քաղաքական կառուցվածքը և ճակատագիրը, ինչպես նաև Վրաստանի և Աբխազիայի փոխհարաբերությունների հարցը» (2-րդ տարբերակ, կետ 1-ին): Ռազմական ոլորտում որոշվել էր, բացի Աբխազիայում գտնվող վրացական զվարդիայի ջոկատի, ԱժԽ-ի տնօրինման տրամադրել ևս մեկը (1-ին տարբերակ, կետ 4-րդ), սակայն հստակեցված՝ «մինչև նրա կարիքը վերանա» (2-րդ տարբերակ, կետ 6-րդ): ԱժԽ-ին ենթակա կամավորական ջոկատի գումարման մտադրությունը (1-ին տարբերակ, կետ 5-րդ), փոխարինվեց կանոնավոր արխազական զորամասերի կազմակերպման պարտադիր պահանջով, որի դիմաց Վրաստանի հանրապետությունը պարտավորվում էր տրամադրել զենք և

անհրաժեշտ հանդերձանք (2-րդ տարբերակ, կետ 7-րդ)²⁰⁹: Վարչական ոլորտում ԱժԽ-ն ստանձնում էր Աբխազիայի ներքին կառավարումը (1-ին տարբերակ, կետ 2-րդ և 2-րդ տարբերակ, կետ 3-րդ): Վրաստանի կառավարության կից ստեղծվում էր Աբխազիայի գործերով նախարարի պաշտոնը, որի բեկնածուն պետք է նշանակվեր ԱժԽ-ի առաջարկով և հանդիսանում էր վերջինիս լիազորը, որի հետ վրաց կառավարությունն առնչվում էր Աբխազիային վերաբերող հարցերի բննարկման և վճռման դեպքում (2-րդ տարբերակ, կետ 2-րդ): Այս պաշտոնի գոյությունը դիտվում էր արխազների կողմից իբրև դիվանագիտական ներկայացուցչություն²¹⁰: Օրենսդրական ոլորտում հունիսի 11-ին որոշվել էր առաջնորդվել Այսրկովկասի Սեյմի օրենքներով (կետ 8-րդ), ի տարբերություն նախորդ որոշմանը՝ գործել «Վրաստանի ընդհանուր օրենքներով» (կետ 6-րդ): Երկրորդ տարբերակը շեշտում էր, որ արտաքին քաղաքականության հարցերում Վրաստանը հանդիսանում է երկու պայմանավորվող կողմերի ներկայացուցիչ (կետ 4-րդ): Պատմաբան Ա. Մենքեշաշվիլին պնդում է, թե «հունիսի 8-ի դաշնագրով Աբխազիային տրամադրվել էր լայն ինքնավարություն»²¹¹: Սակայն, վրաց-աբխազական դաշնագրերի տեքստում, այնուամենայնիվ, Աբխազիայի կարգավիճակը չի որակավորվում իբրև «ինքնավար»: 1918 թ. հունիսի 11-ի ավելի շահեկան դաշնագիրը Աբխազիային երաշխավորում էր ոչ միայն լայն իրավունքներ, այլև արխազական կողմն ընկալում էր այն, որպես երկու պետական կառույցներ

²⁰⁹ Ինչ նշանակություն ուներ արխազ գործիչների համար այս պայմանը՝ վկայում է 1918 թ. հունիսին ԱժԽ-ի անդամներ Գ. Թումանովի և Մ. Թարնավալի գործունեությունը «Աբխազական բրիգադը» կազմելու ուղղությամբ: Սակայն Գ. Թումանովի 11-ին, ԱժԽ-ի նիստում, արձանագրվել էր այդ գործի ձախողումը՝ արխազների միջև բավարար թվով կամավորներ չլինելու պատճառով: ԱժԽ-ի ենթակայության տակ էր գտնվում 400 կամավորներ «Աբխազական հարյուրակ» կոչված զորամասը (ДЗИДЗАРИЯ Г. А. «Кавказская армия» с. 47): Անաջող եղավ նաև վրացական կամավորական ժողովրդական զվարճումը (ДЗИДЗАРИЯ Г. А. «Очерки...», с. 213): Վրաց իշխանությունները ձևավորել էին ժողովրդական զվարդիայի Սուխումի տարածքային ճյուղը, որն անմիջապես ենթակվում էր Թիֆլիսի Գլխավոր շտաբին (Хроника. — «БОРЬБА», 1919, N 265):

²¹⁰ ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 445, վավ. N 244: Այդ ինստիտուտի իրական դերը և նշանակությունը այդպես էլ մնաց անհասկանալի ժամանակակիցների համար: Հայտնվում էր կարծիք, թե Աբխազիայի գործերով նախարարը պետք է հանդիսանար ոչ թե Վրաստանի կառավարության անդամ, այլ Աբխազիայի նախարար, թե նրա դիվանագիտական ներկայացուցիչ Վրաստանում, «Աբխազիայի նախարար, թե նրա դիվանագիտական ներկայացուցիչ Վրաստանում, դաշնագրի իմաստին» (АВАМИНСКИЙ И. О министерстве по делам Абхазии. — «КАВКАЗСКОЕ СЛОВО», 20.IX.1918):

²¹¹ МЕНТЕШАШВИЛИ А. Грузино-абхазские отношения в первой четверти XX века // В сб.: Разыскания по истории Абхазии / Грузия. Тб., 1999, с. 266.

²⁰⁷ Նույն տեղում, էջ 297:

²⁰⁸ МЕНТЕШАШВИЛИ А. Исторические предпосылки..., с. 76-77, док. N 3.

բնակչության զանգվածներում անվստահություն է ձևավորում Վրաստանի կառավարության նկատմամբ... Ապագա բյուրիմացություններից խուսափելու և ազգային վեճի կանխման համար խնդրում եմ Վրաստանի դեմոկրատական հանրապետության կառավարությանը, ելնելով հունիսի 11-ի դաշնագրից, Աբխազիայում իր ներկայացուցիչներին տալ հստակ և սահմանված հրահանգներ...»²²²: ԱժԽ-ի և Մազնիևի միջև սրված հարաբերությունների մասին է վկայում 1918 թ. հուլիսի 18-ի միջադեպը, երբ ԱժԽ-ն մերժեց այս մարմնում գեներալի ներկայացուցչի (Գ. Պ. Յխակյայ) լիազորությունները²²³: 1918 թ. հունիսի 11-ի դաշնագրի դրույթների մի մասը, այնուամենայնիվ, կոչվեց կյանքի, քե՛ն կա կարծիք, որ Վարլ. Շերվաշիձեի բողոքը հավաստում է Վրաստանի զինված ուժերի կողմից Աբխազիայի բռնագրավման փաստը²²⁴: Հուլիսի 6-ին Վարլ. Շերվաշիձեն դիմել էր Վրաստանի կառավարությանն առաջարկով՝ ԱժԽ-ում նրա ներկայացուցիչ նշանակել Ի. Ռամիշվիլուն²²⁵: Հուլիսի 11-ին ԱժԽ-ն որոշեց Աբխազիայի գործերով նախարարի պաշտոնը հանձնել Ռ. Կակուբային: Մակայն հուլիսի 17-ին նա հրաժարական տվեց, իսկ հուլիսի 19-ին ԱժԽ-ն վավերացրեց այդ դիմումը²²⁶: Վարլ. Շերվաշիձեի հեռագրում ասված էր՝ «Ճարտարագետ Կակուբան չի կարող գործուղվել Թիֆլիս հանգամանքների փոփոխման հետևանքով»²²⁷: Կակուբայի հրաժարականի պատճառը կայանում էր նրանում, որ վերադառնալով Թիֆլիսից, ԱժԽ-ի բանագնացները արժանացել էին մեղադրանքների, որի հետևանքով սրվել էին հարաբերությունները նրանց միջև: Երբ Վրաստանի կառավարության համաձայնությամբ Կակուբայի բեկնածությունն առաջարկվել էր նախարարի պաշտոնում, ապա Գ. Թումանովի և Վ. Գուրջուայի ակտիվ մասնակցությամբ Գուդաուտայի և Գագրայի գավառների արխագ բնակչության հավաքը հուլիսի 12-ին իրեն անվստահություն էր հայտնել և պահանջել էր հետ կանչել պաշտոնից²²⁸: Հուլիսի 25-ին նրա փոխարեն նշանակվել էր գեղապետ իշխան Ռաֆայիլ Չխտտուան²²⁹:

Գեներալ Մազնիևը իր հուշերում գրում էր, քե՛ն ինքն Աբխազիայի քաղաքական և վարչական կյանքին չէր միջամտում, բանի որ այդ նպատակին ծառայում էր ԱժԽ-ում Վրաստանի ներկայացուցիչը: Գեներալը համարում էր իրեն բացարձակապես անպատրաստ քաղաքա-

կան գործունեության համար և, իր խոսքերով, ամբողջ ուշադրությունը դարձնում էր ռազմական ոլորտին²³⁰: Այս պնդումը հակասում է Վրաստանի Ազգային խորհրդի անդամ Գ. Անջափարիձեի հեռագրին: Նա տեղեկացնում էր կառավարությանը, որ «...ընդհանրապես աննորմալ է, որ գեներալը գրեթե միշտ ինքնուրույն որոշում է բացարձակապես քաղաքական, իրավական և քաղաքացիական բնույթ ունեցող հարցեր... պետք է շատ նրբանկատ, չվիրավորելով գեներալին, սակայն միաժամանակ վճռականապես զգացնել տալ իրեն, որ նա չի կարող կատարել որևէ քայլ քաղաքացիական և, առավելապես, քաղաքական բնագավառի հարցերում առանց իմ, որպես կառավարության ներկայացուցչի, և Իսիդոր Ռամիշվիլու վավերացման...»²³¹: Մազնիևի մեկնելուց հետո գեներալ-նահանգապետի պաշտոնը պահպանվում էր, որպես տեղի ռազմական իշխանությունների ղեկավարի, որն ուներ աջակցություն քաղաքացիական վարչության նկատմամբ: Այդ դրվածքը հաստատում է Ժորդանիայի 1918 թ. հոկտեմբերի 7-ի հեռագիրը, որն արգելում էր ԱժԽ-ին զինաթափել տեղի հույների ջոկատը, վերապահելով այդ իրավունքը միայն ռազմական իշխանությանը²³²: Գեղապետ Գ. Տուխարելին, վարելով Մուխոմի 2-րդ հետևակային գնդի հրամանատարությունը, հանդիսանում էր նաև գեներալ-նահանգապետի պաշտոնակատար²³³: Միաժամանակ Աբխազիայում գործում էր քաղաքա-

²²⁰ Տե՛ս մտհեռաձայնի ջորձը. Մոջտեղձյձ. տձոլոսո, 1927. ձձ. 63.

²³¹ "Тифлис. Председателю правительства. ...Вообще как-то ненормально, что генерал [Мазниев] почти всегда самолично разрешает вопросы чисто гражданского, политического характера... нужно в очень деликатной форме, чтобы не обидеть генерала, но вместе с тем и самым решительным образом дать ему понять, чтобы ни одного шага по вопросам гражданского и, в особенности, политического характера он не делал без санкции представителя правительства в лице меня и Исидора Рамишвили... Член Национального Совета Анджапаридзе". Տե՛ս ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 28, ք. 22-26:

²³² Նույն տեղում, ք. 58: Նաև՝ *Об автономии Абхазии*. — "РЕЧЬ", 6. XI. 1918: 1918 թ. սեպտեմբերին Վարլ. Շերվաշիձեն հեռագրել էր Թիֆլիս՝ բողոքով, քե՛ն գորակոչի ժամկետների սահմանման իրավունքն ուներ ԱժԽ-ն, իսկ Աբխազիայի ռազմական իշխանությունները, չգալով իր հետ համաձայնության, դրա մասին ինքնուրույն որոշում էին կայացրել, ինչը խախտում էր Աբխազիայի և Վրաստանի միջև դաշնագրի դրույթները (Տե՛ս *Зориашиларь Абухагаиан*. — «ԱՇԽԱՄԱՒՈՐ», 17. IX. 1918: Նաև՝ *Хроника: տո՛ւ Աբխազիայի գորաիավարի շորձը*. — «ՆՈՐԻՁՈՆ», 17. IX. 1918: Նաև՝ *Лри-В Абхазии*. — "КАВКАЗСКОЕ СЛОВО", 17. IX. 1918): Վարլ. Շերվաշիձեն պահանջում էր, որ վրաց զինվորական իշխանությունը «պայմանագրի ոգուն հակասակ չը գործի» (Աբխազիայի գործերից. — «ՄՇԱԿ», 17. IX. 1918): Գ. Թումանովը հայտնում էր, որ ԱժԽ-ի հետ հաշիվ չեն նստում նաև գավառական զինվորական պարետությունները (ДЗИДЗА-РИЯ Г. А. *Очерки...*, с. 203-204):

²³³ Տե՛ս *Об автономии Абхазии*. — "РЕЧЬ", 6. XI. 1918.

²²² ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 417, վավ. N 227:

²²³ Նույն տեղում, էջ 77:

²²⁴ *История Абхазии*, с. 298.

²²⁵ ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 28, ք. 1-3:

²²⁶ ЛАКОБА С. З. *Абхазия после двух империй*, с. 56.

²²⁷ ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 28, ք. 13:

²²⁸ ЛАКОБА С. З. *Абхазия после двух империй*, с. 55-56.

²²⁹ ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 7, ք. 2:

տանը որևէ իրավունք չուներ տիրելու Սուխումի շրջանին: Բանակցություններն ավարտվեցին անարդյունք³¹⁸:

Աբխազիայի կարգավիճակի շուրջ հակասությունների լարումը բերեց մի իրադարձության, որի վերաբերյալ եղած տեղեկությունները հակասական են: 1918 թ. հոկտեմբերի 9-ի երեկոյան ԱԺԽ-ի որոշ անդամների (Դ. Էմուխվարի, Յ. Գոգելաշվիլի, Ի. Փաշալիդի, Պ. Գելովանի) ներկայությամբ Վարլ. Շերվաշիձեն ուղիղ հեռախոսակապով հաղորդել էր Թիֆլիս, որ Կամավորական բանակի հրամանատարության դրոճամբ մի խումբ ԱԺԽ-ի նախկին անդամներից, Ի. Մարգանիայի և Ռ. Չխտուռայի գլխավորությամբ, բաղաբաղական հեղաշրջման փորձ էին կատարել: Վարլ. Շերվաշիձեն, իր գործընկերների համաձայնությամբ, առաջարկում էր Վրաստանի կառավարությանը լուծարել ԱԺԽ-ն և «մինչև իրական ժողովրդական ներկայացուցչության գումարումը... ժամանակավոր նշանակել կառավարական իշխանությամբ լիազորված շրջանային կոմիտար... որը եռանդուն կերպով պետք է հաստատի պետական կարգը վարչական կառավարման ասպարեզում»: Բացի այդ «ալեքսեևականների նախաձեռնող խումբը (իմա՝ «հակավրացական») ընդդիմությունը. - Բ. Մ.) պետք է վճռականապես և հուսալի մեկուսացվի, քանի որ ազատության մեջ գտնվելը կարող է ստեղծել...

304-305. Նաև՝ ЛАКОБА С. З. *Очерки...*, с. 68-69): Այնինչ Վորոբյովը ասում էր, որ չէր պաշտպանի արխագների, երե չհամարեր Վրաստանի և Ռուսաստանի միջև առավելապես հարմար սահման Ինգուր գետը (*Документы и материалы...*, с. 413):
318 Չ. Դ. Ավարովը համարում էր, որ բանակցությունների ժամանակ Գեգեկորին և Մազնիլը, հավակնելով Սոչիի շրջանին, պաշտպանում էին անարդար սկզբունքները (АВАЛОВ З. Д. Նշվ. աշխ., էջ 198): Վրաց ներկայացուցիչների անգիջում դիրքորոշումը պայմանավորված էր Գերմանիայի աջակցությամբ, որի վկայություններից մեկն է Կովկասում գերմանական կայսերական առաքելությանն առընթեր տեղեկատվական բյուրոյի պետ պրոֆեսոր Է. Ցուգմայերի հայտարարությունը: «Ռուսական Կամավորական բանակի ղեկավար գեներ. Ալեքսեևի սպառնալիքները, - ասում էր գերմանացին, - Վրաստանի համար անվտանգ են, քանի որ հարձակման դեպքում գերմանական զորքերը, պայմանավորվածությունների համաձայն, կկանգնեն Վրացական հանրապետության սահմանների պաշտպանությանը, իսկ ուկրաինական զորքերը կհարվածեն գեներ. Ալեքսեևի բանակի բիկունքին» ("КАВКАЗСКОЕ СЛОВО", 5.X.1918): Է. Լյուդենդորֆը վկայում էր, որ գերմանացիների և Կամավորական բանակի միջև հակասությունները Հյուսիսային Կովկասում, ստիպեցին իրեն միջնորդել Գերմանիայի կանցլերի առջև Վրաստանի ցանկությունները բավարարելու նպատակով (*Германские оккупанты в Грузии в 1918 году*, с. 153-154): Դիտրոդները գտնում էին «Стремление любой ценой удерживать Сухумский округ заставило продвинуть грузинские войска на север в Черноморскую губернию и создать заслон, тем более, что близкое соседство "великодержавных" сил питало в Абхазии отнюдь не прогрузинские симпатии. В Сухумском округе были созданы условия, при которых может существовать и работать только "революционный" народный совет, а всякий иной подлежал разгону, как гнездо "контрреволюции" и "туркофилов"» (КАЗАНСКИЙ М. *Очерки Закавказья*. - "НАРОДНОЕ ЗНАМЯ", 23. III. 1919):

պայմաններ այլ արկածախնդրության համար»: ԱԺԽ-ի նախագահը խնդրում էր «հանձնարարական տալ շտաբին վճռական միջոցների դիմելու համար»³¹⁹: Վարլ. Շերվաշիձեի հաղորդումը հաստատում էր 1918 թ. հոկտեմբերի 12-ին Սուխումի ջոկատի շտաբի պետ Տուխարելին, որը հեռագրով գեկուցում էր կառավարությանը՝ «Շրջանային կոմիտարը և այլ անձինք կազմակերպել էին զինված ելույթ Աբխազական ժողովրդական խորհրդի դեմ, որի նպատակն էր փոխել նրա կազմը և բերել դեկավարության պետությանը (իմա՝ Վրաստանին. - Բ. Մ.) բռնամարտով վերաբերվող տարրերին: Եռանդուն կերպով իրականացված միջոցների շնորհիվ կոմիտարը և այդ անձանց որոշ մասը ձերբակալված է և անմիջապես է Թիֆլիս»³²⁰: Հոկտեմբերի 10-ին Վրաստանի կառավարությունը լսեց Ժողովրդային հաղորդումն Աբխազիայում տեղի ունեցածի մասին: Վարչապետը մասնավորապես ասաց. «Կառավարությունը վաղուց տեղեկություններ ուներ, որ ԱԺԽ-ի անդամների որոշ մասը, հիմնականում կալվածատերեր, կանգնելով ԱԺԽ-ի և Սուխումի շրջանի բնակչության շահերի դավաճանության ճանապարհին, միշտ ձգտում էին հասնել, կալվածատերերի շահերից բխող, օտարերկրյա միջամտությանն արխագ ժողովրդի և ամբողջ պետության (իմա՝ Վրաստանի. - Բ. Մ.) գործերին՝ սկզբից Թուրքիայի, այս Ալեքսեևի բանակի կողմից: Վերջին ժամանակ այդ խմբի խիզախությունը հասավ նրան, որ շրջանային կոմիտար Մարգանիայի և Աբխազիայի գործերով նախարար գեղապետ Չխտուռայի գլխավորությամբ մտածել էր իրականացնել բաղաբաղական հեղաշրջում գորահավաքելով տեղի զինված ուժը՝ արխագական հեծյալ հարյուրյակը և միլիցիան, շրջապատելով Աբխազական ժողովրդական խորհրդի շենքը և մուտքի մոտ տեղադրելով զնդացիներ, ներս էին բերել զինված մարդկանց»³²¹: Ժողովրդային հաղորդման հիմնական դրույթները դարձան կառավարական որոշման հաղորդման հիմնական դրույթները զարմանալով, որ արխագական ժողովրդական խորհրդի անդամների ընտրությունները չեն արտայայտել արխագ ժողովրդի իսկական կամքը՝ [կառավարությունը] որոշեց. 1) Ցրամ համարել արխագական ժող. խորհրդի ներկայ կազմը և նոր ընտրություններ նշանակել ընդհանուր ընտրական իրաւունքի հիման վրայ: 2) Ընտրությունների համար կազմել մի կենտրոնական ընտրական յանձնաժողով Վարլան Շերվաշիձեից, Իսիդոր Ռամիշվիլուց, Վասիլի Գուրջուայից, դոկտ. [Իվան] Պաշալիդից և Գեորգ Շանշիկից, որպիսի յանձնաժողովին իրաւունք է տրուում ընտրել իր նախագահին և գործակցութեան հրաւիրել իր օգտակար համարած անձերի: 3) Մյունչ

³¹⁹ Վեդդով. ֆ. 1861. ց. 2. գ. 37. ք. 64-69:

³²⁰ Նույն տեղում, գ. 28, ք. 60:

³²¹ "КАВКАЗСКОЕ СЛОВО", 12. X. 1918.

աբխազական նոր ժող. խորհրդի ընտրութիւնը՝ ժամանակաւորապէս Սուխումի շրջանի կոմիսար նշանակել Բենիամին Չխիկիշվիլուն, սրան ենթարկել Սուխումի շրջանի բոլոր իշխանութիւնները. իսկ մինչև այս վերջինի տեղ հասնելը զինուորական ու քաղաքացիական իշխանութիւնը յանձնել Սուխումի գորախմբի սպայակոյտի պետ Թուխարելուն; 4) Աբխազիայի գործերի նախարար գեղապետ Չխտուայի լիազօրութիւնները վերցցած համարել և այդ պաշտօնը ժամանակաւորապէս յանձնել ներքին գործերի նախարարին; 5) Աբխազիայի ժող. խորհրդի կայքի և դիւանի պահպանումը յանձնել յիշեալ կենտրոնական ընտրական յանձնաժողովին, որպէսզի փոխանցեն նոր ժողովրդական խորհրդին»³²²:

Այս ամենը հերքելով, ընդդիմադիր կողմը հաղորդում էր, որ 1918 թ. հոկտեմբերի 9-ին կայացավ ԱԺԽ-ի բուռն նիստ, որի ընթացքում Գ. Ալանիան, Ս. Աշխագալան և այլք պահանջում էին վերականգնել օգոստոսի 15-ին մանդատներից զրկված ԱԺԽ-ի նախկին անդամների լիազօրութիւնները³²³: Արդարացնելով հեռացվածներին, Աշխագալան ասում էր՝ «Գոյություն ունեցող կարգը այլևս չի կարող շարունակվել: Թուրքամետության մասին խոսակցութիւնները տխմարություն են և խաբէբայություն: Եթե նույնը շարունակվի, ժողովուրդը իրականում կընտրի ցանկացած այլ կողմնորոշում, ոչ միայն բուրքական՝ նույնիսկ սատանայական, միայն փրկվի նվաճողներից»³²⁴: Նա նաև առաջ էր քաշել Վարլ. Շերվաշիձեի գլխավորած նախագահությանն անվստահություն հայտնելու հարցը³²⁵: Մեծամասնութիւնը՝ 20 ձայն, այդ առաջարկության օգտին էր քվեարկել, դեմ՝ 9-ը³²⁶: Սակայն Շերվաշիձեի հայտարարեց ընդմիջում և վերսկսեց նիստը վրացական ժողովրդական գվարդիայի զինվորների հրավերից հետո: «Խորհրդի նախագահը, - գրում է Մ. Թարնավան, - առաջ էր քաշել ընդդիմության կողմից վտանգի և պետության դավաճանության հարցը... Թեպետ այս նիստում կտրուկ միջոցներ չէին կիրառվել... դրա փոխարեն նույն գիշերը կամ հաջորդ օրը... այս պատգամավորները ձերբակալվել էին»³²⁷: Հոկտեմբերի 10-ին Սուխումի զբոսարանում հավաքվել էին ցուցարարներ, որոնց առջև, դատապարտելով ռազմական իշխանութիւններին կամա-

յականութիւնները, կտրուկ ճառով ելույթ էր ունեցել քահանա Գ. Թումանովը: Ցույցը ցրվել էր բռնի ուժով³²⁸: Հոկտեմբերի 15-ին Տուխարելին զեկուցում էր Թիֆլիս՝ «Սաղրիչները ձգտում են բարձրացնել ազգային ապստամբության դրոշը և նրանց ձերբակալման նպատակով քաղաքը հսկվում է սպայական պարեկներով: Ձերբակալութիւնները հաջող են ընթանում»³²⁹: Կալանքի վերցված Ս. Աշխագալան, Ի. Մարգանիան, Դ. Ալանիան, Գ. Աջամովը, Գ. Թումանովը, Վլադիմիր Շերվաշիձեի և նրա եղբայրը՝ ճանաչված նկարիչ Ալեքսեյը, ինչպես նաև Սուխում քաղաքի միլիցիայի պետ Մ. Շլատտերը՝ թվով 16 մարդ բանտարկվել էին Թիֆլիսի Մեթեխի բանտում³³⁰: Տուխարելու կարգադրությամբ ձերբակալվել էին տեղի Ռուսական ազգային խորհրդի նախագահ Դմիտրի Լուկյանովը և նրա տեղակալ Ալեքսանդր Դեմյանովը, ըստ 1918 թ. հոկտեմբերի 12-ին Վրաստանի կառավարությանը հղած բողոքի՝ առանց որևէ բացատրության³³¹: Հոկտեմբերի 14-ին նրանք մեղադրվել էին անհաջող հեղաշրջմանը մասնակցելու մեջ³³²: Հարուցված գործի տրամաբանութիւնն անխուսափելի էր դարձնում ԱԺԽ-ի ռուս անդամների ձերբակալումը, քանի որ դավադիրները մեղադրվում էին Կամավորական բանակի հետ հանցավոր կապ ունենալու մեջ³³³: Ինչպես հետևում է Տուխարելու զեկուցագրից, Չխտուայն մեկնել էր Փոթի և տեղի զինվորական պարետին հանձնարարվել էր կալանավորել նրան³³⁴: Գլխավոր ամբաստանյալը «սպիտակ» դաշնակիցների մոտ ապաստան գտնելու փոխարեն մեկնել էր ճիշտ հակառակ ուղղությամբ: Ուշագրավ

³²² Տե՛ս Աբխազիայում՝ Կառավարութեան հաղորդագրութիւն. - «ՀՈՐԻԶՈՆ», 13. X. 1918: Նաև՝ Կառավարական հաղորդագրութիւն. - «ՄՇԱԿ», 13. X. 1918: Նաև՝ Կառավարութեան որոշումները Աբխազիայի ժող. խորհ. մասին. - «ԱՇԽԱՍՏԻՈՐ», 13. X. 1918:

³²³ *История Абхазии*, с. 306.

³²⁴ Նույն տեղում, էջ 307:

³²⁵ ԱԺԽ-ի նախագահի պաշտոնին ընդդիմությունից հավակնում էր Ս. Աշխագալան (Տե՛ս ԴՅԻԴԶԱՐԻԱ Գ. Ա. *Формирование...*, с. 304):

³²⁶ *Об абхазских делах*. - «РЕЧЬ», 20. XI. 1918.

³²⁷ ГАМАХАРИЯ Д. - ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 85:

³²⁸ ДЗИДЗАРИЯ Г. А. *Формирование...*, с. 305.

³²⁹ «Тифлис. Телеграмма. Военному министру. Из Сухума. 15-го октября 1918 г. Город охраняется офицерскими патрулями с целью ареста провокаторов стремящихся поднять знамя национального восстания. Аресты проходят успешно... Полковник Тухарели». Տե՛ս ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 28, ք. 63:

³³⁰ Տե՛ս *Об автономии Абхазии*. - «РЕЧЬ», 6. XI. 1918. Նաև՝ *История Абхазии*, с. 306.

³³¹ ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 28, ք. 64: Մանովը հաղորդում էր, որ Մերխլում երեք շաբաթյա կալանքից հետո Դ. Լուկյանովը ազատ էր արձակվել, վերադառնալով Սուխում, սակայն, դարձյալ ձերբակալվել էր և արստվել էր Վրաստանից: Վ. Չխիկիշվիլու այդ հանձնարարության պատճառներն անհայտ էին մնացել հասարակության համար (*По Кавказу: Сухум*. - «НАРОДНОЕ ЗНАМЯ», 24. I. 1919):

³³² ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 28, ք. 71-72, 74:

³³³ Այս առումով հարկ է նաև նշել, որ հետագայում Ի. Մարգանիան և ամբաստանյալներից մի մասն անդամակցել էր Կոմունիստական կուսակցությանը (*Борцы за Советскую власть в Абхазии*, с. 167, 241-242): Ինչ վերաբերում է Դեմյանովին, ապա լինելով «երրորդ» ԱԺԽ-ի անդամ, նա փորձում էր կասեցնել Աբխազիայի տարածքում կամավորական բանակի դեմ ուղղված պաշտոնական բարոզությունը, որի համար էլ 1919 թ. նոյեմբերին զրկվել էր մանդատից և այնուհետև վտարվել Վրաստանից (Տե՛ս «СЛОВО», 27.VII. 1920):

³³⁴ ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 28, ք. 63:

է, որ նրան կալանքի վերցնելու կարգադրությունը միայն հոկտեմբերի 15-ին էր տրվել: Ինչպես հետևում է 1918 թ. հոկտեմբերի 17-ին Վրաստանի կառավարությանը հղած Չխտտուայի բացատրագրից, Սուխումում հոկտեմբերի 7-9-ը, իր գտնվելու պահին, որևէ բռնություն ԱԺԽ-ի նկատմամբ չի եղել: Կամավորական բանակի հետ կապը նա համարում էր մոզոնամ: «Ես պնդում եմ, - գրում էր Չխտտուան, - որ ոչ միայն երբեք չեմ վարել որևէ բանակցություններ և չեմ ունեցել որևէ գործ այս բանակի մասնակիցների հետ, այլև բազմիցս հայտնել եմ վնասակար ազդեցության մասին, որն առաջանում է մեր դեմոկրատական հանրապետության հետ նրանց հարևանությունից, ապա ընդհանրապես պատկերացում չունեմ ինչպիսի առնչություն կարող է ունենալ այս բանակն Աբխազական ժողովրդական խորհրդի հետ»³³⁵: Նախապես հայտնի էր, որ Չխտտուան դժգոհ էր Աբխազիայում ստեղծված կացությունից և դրա մասին ինքը տեղեկացնում էր Վրաստանի կառավարությանը 1918 թ. սեպտեմբերի 20-ին հղած դիմումում: «Եթե աբխազ ժողովուրդը կապել է իր ճակատագիրը վրաց ժողովրդի հետ, - գրում էր նախարարը, - ապա Վրացական կառավարության հետ ունեցած հարաբերություններում պետք է մշակել այնպիսի պայմաններ, որոնք կլինեն պարզ ու հստակ և ապագայում տարբեր մեկնաբանությունների ու բյուրիմացությունների առիթ չեն տա: Չնայած [1918 թ. հունիսի 11-ի] դաշնագրի պայմաններին, այստեղ իմ նշանակման առաջին օրից իրավիճակը քիչ է փոխվել, քանի որ առանձին գերատեսչություններ, որոշ հիմնարկների պաշտոնյաներ շարունակում են նայել Աբխազիային ոչ թե որպես Վրացական հանրապետության են նայել Աբխազիային չան, այլ ինչպես նրա գավառի»³³⁶: Այս հարցում առաջացել էր ջրբաժան նրա և Վարլ. Շերվաշիձեի միջև: Վերջինս բացեիքաց հայտարարում էր, որ Աբխազիան Վրաստանի գավառն է՝ օժտված գեմատվայական ինքնակառավարման իրավունքով³³⁷: Չխտտուան պահանջում էր, որ ոչ մի սկզբունքային հարց, առավելապես տնտեսական և քաղաքական ոլորտներին վերաբերող, չվճռվեր շրջանցելով Աբխազիայի գործերով նախարարին և առանց ԱԺԽ-ի վավերացման: Չխտտուան, համարելով իրեն Վրաստանի կառավարության առջև աբխազ ժողովրդի շահերի պաշտպան, գտնում էր, որ իր հետ հաշվի չնստելը նշանակում էր նույն կերպ վերաբերվել ԱԺԽ-ին, որի հետևանքով կխախտվի դաշնագիրը Վրաստանի և Աբխազիայի միջև: Դիմումի բովանդակությունը վկայում է Չխտտուայի և Վրաստանի կառավարության միջև առաջա-

³³⁵ Նույն տեղում, գ. 37, ք. 53, 71:

³³⁶ Նույն տեղում, ք. 1863, գ. 1, ք. 707, ք. 1:

³³⁷ *Տե՛ս Օб абхазских делах.* — «РЕЧЬ», 15.XI.1918. Այդ հարցի շուրջ ծագած բանավեճերի մասին տե՛ս ստորև, V բաժնում:

ցած տարածայնությունների մասին: Նույնը հաստատում է անստորագիր բանաձևը, որը հավանորեն պատկանում է վարչապետ Ժորդանիային և կարգադրում է՝ «Սպասել Աբխազիայի գործերով նոր նախարարի նշանակման և այնուհետև տեղյակ պահել բոլոր գերատեսչություններին, որ Աբխազիային վերաբերող որևէ փաստաթղթի ընթացք չտրվի առանց նրա գործերով զբաղվող նախարարի եզրակացության»³³⁸: Չխտտուայի պաշտոնագրված հետ մեկտեղ վերացվել էր Աբխազիայի գործերի պատասխանատու նախարարի պաշտոնը, ինչը հակասում էր 1918 թ. հունիսի 11-ի դաշնագրի երրորդ կետին: Այդ ինստիտուտի գործառույթների կատարումը համձնարարվել էր Վրաստանի ՆԳՆ-ին: 1918 թ. հոկտեմբերի 17-ին ՆԳ փոխնախարար Գ. Մախարաձեն, օժտված լինելով արտակարգ լիազորություններով, գործուղվել էր Սուխումի շրջան³³⁹:

Այս վայրիվերումների վերլուծությունը բերում է այն եզրահանգման, որ Սուխումի շրջանում որևէ զինված հեղաշրջման փորձ 1918 թ. հոկտեմբերի 9-ին տեղի չի ունեցել: Վրաստանի կառավարությանը հղած Ռուսական շրջանային ազգային խորհրդի հեռագրում ասված էր միայն ԱԺԽ-ի նախագահության վերընտրության փորձի մասին³⁴⁰: Այսպիսով ԱԺԽ-ի ներսում «վրացամետ» և «հակավրացական» քննի միջև տարածայնությունները բերեցին նրա՝ վրացամետ դեկավարությանը փոխելու փորձին, ինչը հարմար պատրվակ ծառայեց ԱԺԽ-ն լուծարելու համար: Լրացուցիչ հանգամանքները ավելացվել էին հետագայում, ԱԺԽ-ի արձակման փաստը հիմնավոր դարձնելու համար³⁴¹: Կարևոր վկայություն է բողել Վ. Ջուղելին, որը 1918 թ. հոկտեմբերի 23-ին գրանցել էր օրագրում, որ Սուխումում որևէ «ապստամբություն» չի եղել³⁴²:

³³⁸ ՎԿՊՊԱ, ք. 1863, գ. 1, ք. 1184, ք. 1-12րդ:

³³⁹ Նույն տեղում, ք. 1861, գ. 2, ք. 28, ք. 69:

³⁴⁰ Նույն տեղում, ք. 71-72, 74:

³⁴¹ Ո՞նց, որը ներկայանում է «Свидетель» ծածկանվան տակ, լինելով դեպքերի ակնհայտ և, ինչպես երևում է շարադրանքից, բավականաչափ իրազեկ անձնավորություն, գրում է. «Совершенно определенно можно утверждать, что Варл. Шервашидзе и его единомышленники строили свою политику на том, что они, как социал-дем. и его единомышленники строили свою политику на том, что они, как социал-дем. меньшевики, найдут поддержку себе в лице министров грузинского правительства с.-д. меньшевиков, что в виду их партийной с ними связи грузинское правительство будет им во всем доверять и на них опираться, и что следовательно, пользуясь таким положением, они останутся у власти». Տե՛ս Օб абхазских делах. — «РЕЧЬ», 20. XI.1919.

³⁴² «Ездил в Сухум. Там произошло "восстание" абхазцев. Конечно никакого восстания не было, но повидимому часть реакционно настроенных абхазцев замышляла выступление. И из этой мухи постарались создать слона!...». Տե՛ս ДЖУГЕ-ЛИ В. Тяжелый крест: записки народогвардейца. — «БОРЬБА», 12.XII.1919.

Ի տարբերություն վրաց պատմաբանների, ովքեր անվերապահորեն ճանաչում են Վրաստանի կառավարության պաշտոնական որոշումներում հնչած փաստերի ճշմարտությունը³⁴³, արխագ հետազոտողները ԱժԽ-ի աշխատանքի կատարումը մեկնաբանում են Աբխազիայի և Վրաստանի փոխհարաբերությունների վերանայումն արգելելու ձգտմամբ³⁴⁴: Մենք, սակայն, կարծում ենք, որ ԱժԽ-ի լուծարման բուն պատճառն ընտրությունների մասին նոր օրենքի շուրջ ծագած վեճն էր: Գ. Անջափարիձեն դեռ 1918 թ. օգոստոսին տրտնջում էր, թե ԱժԽ-ի «կազմի փոփոխումից և թուրքասերների հեռացվելուց հետո դարձյալ չհաջողվեց ստիպել նրա անդամներին՝ մշակելու ընտրությունների մասին կանոնակարգը»³⁴⁵: Վրացական կողմը պահանջում էր վերընտրել ԱժԽ-ն և համարել նրա նոր կազմը համամասնական ներկայացուցչությանը՝ համընդհանուր, հավասար, ուղղակի ու գաղտնի քվեարկությամբ, ինչն առաջին հայացքից արդարացի էր: Աբխազական կողմը, սակայն, դեռ էր դրան, քանզի այդ պարագայում ընտրելու և ընտրվելու իրավունք էր ստանում Աբխազիայի եկվոր բնակչությունը: Այսինքն՝ «դեմոկրատական» ընտրությունների արդյունքում արխագները, կամա թե ակամա, կորցնում էին ճնշող մեծամասնությունն ԱժԽ-ում³⁴⁶: Այս-

³⁴³ Տե՛ս МЕНТЕШАШВИЛИ А. Из истории взаимоотношений..., с. 22. Նաև՝ ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 85-86: Նաև՝ Հանրային Կրթության և Գիտության նախարարության կողմից 1917-1993 թթ. հարցազրույցի 11, էջ 27-28.

³⁴⁴ Разгон Второго АНС (§10) // История Абхазии, с. 305-306.

³⁴⁵ Վ. Գ. Գ. Գ., 1861, ց. 2, գ. 28, ք. 22-22 շրջ:

³⁴⁶ Զգուցանել արհեստական մեթոդներով ապահովել արխագական մեծամասնությունն ընտրվող մարմիններում արտահայտվեց նաև ԽՍՀՄ-ի կազմալուծման շեմին: Նոր (ոչ խորհրդային, կամ «դեմոկրատական») ընտրական օրենսդրության կիրառման պարագայում մինչև 18 տոկոս հազիվ հասնող արխագ բնակչության բեկնածուները բնականաբար չէին կարող մրցակցել այլ ազգությունների՝ առաջին հերթին Աբխազիայի ազգաբնակչության 46 տոկոսը կազմող վրաց համայնքի ներկայացուցիչների հետ: Այնուհետև, 1991 թ. Աբխազիայի Գերագույն խորհրդի նոր կազմը համարվել էր «քվեառային» սկզբունքով: Այն պարագայում, երբ արխագները խորհրդարանում զբաղեցրել էին 28 արևո (մանդատների ընդհանուր ծավալի 43 տոկոսը), վրացական համայնքին հատկացվել էր 26 պատգամավորական մանդատ, ինչպես նաև 11 տեղ հիմնականում քաղաքային էր հասել ուսու և հայագի ներկայացուցիչներին: Տե՛ս ЗВЕРЕВ А. Этнические конфликты на Кавказе (1988-1994 гг.) // В сб.: Спорные границы на Кавказе. М., 1996, с. 47. Նաև՝ ГОГСАДЗЕ Г. Главные аспекты межэтнических отношений в Грузии // В сб.: Этнополитические конфликты в Закавказье: их истоки и пути решения. Мериленд (США), 1997, с. 133. Նաև՝ ГАДЖИЕВ К. С. Геополитика Кавказа. М., 2001, с. 160. Նաև՝ МИТЯЕВ В. Г. Грузино-абхазский конфликт и гражданская война в Западной Грузии // В сб.: Грузия: проблемы и перспективы развития. Т. 2-й (Российский институт стратегических исследований). М., 2002, с. 50. Նաև՝ СУЛИЦКАЯ Т. И. Грузино-абхазский конфликт. — «ВОСТОК», 1996, N 6, с. 42. Նաև՝ АКАБА Н. Абхазия: после затянувшейся зимы. — СГ,

տեղ կարևորվում է արխագ բնակչության թվաքանակի հարցը, որի մասին 1910-ական թթ. վերաբերող ճշգրիտ տեղեկությունները բացակայում են: Այդ և հաջորդ 1920-ական թթ. առաջին կեսի բացը փաստում է նաև Ն. Լակոբան՝ շեշտելով, որ «Աբխազիայի բնակչության կանոնադրությունը մեզ մոտ բացակայում է»³⁴⁷: Գաղտնիք չէ, որ վիճակագրությունը մեզ մոտ բացակայում է և վրացական գիտական ու քաղաքական շրջանակների մոտեցումներն իրարամերժ են հատկապես այս հարցում: Աբխագները պնդում են, որ իրենց հայրենիքում վրացական էրնիկ տարրերն այդ ժամանակաշրջանում կազմել են բնակչության չնչին տոկոսը, և նրանց թվաքանակի զգալի աճը վերագրում են հատկապես խորհրդային իշխանության տարիներին տեղի ունեցած նախատակապես վերաբնակեցմանը: Ըստ 1897 թ. մարդահամարի՝ Աբխազիայի բնակչության մեջ արխագները կազմում էին 55,3 տոկոս, իսկ Պատմաբան Ա. Մենթեշաշվիլին, մեջբերելով 1917 թ. գյուղատնտեսական վիճակագրությունը՝ 42,1 տոկոս է արձանագրում վրացիների (այդ թվում նաև մեգրել, սվան և լազ բնակչության) թվաքանակը Աբխազիայում, իսկ արխագների թվաքանակը նվազեցնում է մինչև 21,4 տոկոսի³⁴⁸: «Էրթորա» օրաթերթը, սակայն, պնդում էր, թե Աբխազիայում մեգրելները կազմում են 50 տոկոս, իսկ արխագները՝ 30 տոկոս³⁴⁹: Ինչպես երևում է, այդ թվերը ակներևորեն հակասում են առաջին միութենական մարդահամարի տվյալներին, որը վրաց հեղինակները համարում են սկզբնական, քանզի այն պաշտոնապես փաստում է վրաց բնակչության թվաքանակի առաջնությունը (31,8 տոկոս)³⁵¹: Ըստ Տ. Շամբայի և Ա. Նեպոլոչինի 1918 թ. Աբխազիայում եկվորների թիվն արժանաբան էր տեղաբնիկ արխագների թվին հետ³⁵²: Այնուամենայնիվ պարզ է, որ հետազոտվող շրջանում արխագ բնակչությունն այլ ազգությունների նկատմամբ, լավագույն պարագայում, հարաբերական

23.V.1992. Նաև՝ ГАМАХАРИЯ Д. Абхазия: наступит ли весна "после затянувшейся зимы". - Տե՛ս նույն օրաթերթը 18.VI.1992.

³⁴⁷ ЛАКОБА Н. А. Նշվ. աշխ., էջ 206:

³⁴⁸ Տե՛ս История Абхазии, с. 209. Նաև՝ СКАКОВ А. Ю. Абхазия: социально-демографические проблемы, экономика, политика // В сб.: Грузия: проблемы и перспективы развития. Т. 2-й. М., 2002, с. 132.

³⁴⁹ МЕНТЕШАШВИЛИ А. Из истории взаимоотношений..., с. 19.

³⁵⁰ «Գրություն» թերթից արտատպված հոդվածը տե՛ս Абхазский вопрос. — «КАВКАЗСКОЕ СЛОВО», 25.VII. 1919. Այնինչ, միութենական մարդահամարը 1926 թվականին 22 տոկոս էր արձանագրել մեգրելների թվաքանակը Աբխազիայում: Տե՛ս Население Закавказья (Всесоюзная перепись населения 1926 г. Краткие итоги. Издание ЗакЦСУ). Тифлис, 1928, с. XI.

³⁵¹ ТОТАДЗЕ А. Население Абхазии. Осетины в Грузии. Тб., 1994, с. 13.

³⁵² ШАМБА Т. М. — НЕПРОШИН А. Ю. Նշվ. աշխ., էջ 83:

մեծամասնություն էր կազմում³⁵³: «Երկրորդ» ԱԺԽ-ն համարված էր հիմնականում արխագ ազգության անդամներով, ովքեր լիազորվում էին ազգակից տղամարդկանց հավաքներում՝ բաց քվեարկությամբ, ինչը վրաց կառավարական շրջանակները համարում էին «հակադեմոկրատական»³⁵⁴: Ռուսական, հայկական, վրացական ու հունական ազգային խորհուրդների ներկայացուցիչները եղանակ չէին ստեղծում: Մյակ հուսալի հենարանը, որն ուներ այդ հիմնարկում վրաց կառավարությունը՝ Սամուրզականի սակավաթիվ լիազորներն էին: Ցանկանալով օժտել ընտրելու իրավունքով եկվոր բնակչությանը, առաջին հերթին մեզրել-վրացիներին, Թիֆլիսը հույս էր փայլախոսում, որ այդ միջոցով կախող է ստեղծել Աբխազիայում վերահսկելի ներկայացուցչական մարմին, որն այնու չի բարձրացնի ինքնորոշման հարցը:

ԱԺԽ-ի արձակուրդից հետո քաղաքական մթնոլորտը ավելի շիկացավ: Դեռ «մուխաջիրական» դեսանտի ջախջախումից անմիջապես հետո կառավարության ներկայացուցիչ Անջափարիձեն պահանջում էր իրականացնել արխագական բնակչության զանգվածային զինաթափում, քանի որ իրավիճակը շրջանում շարունակում էր մնալ անկայուն³⁵⁵: Վրացական տիրապետությանը թշնամական տրամադրված արխագները կազմել էին պարտիզանական ջոկատներ, որոնք գործում էին Տ. Մարշանիայի ղեկավարությամբ³⁵⁶: 1918 թ. հոկտեմբերի 7-ին Ժորդանիայի կարգադրությամբ արգելվել էր տեղի հույների ջոկատի արձակումը³⁵⁷, ինչը վկայում էր շրջանում վրացական ռազմական ուժի բուրյության, ինչպես նաև այլ ազգությունների ներկայացուցիչներին արխագների հնարավոր զինված ելույթի ճնշման համար օգտագործելու ցանկության մասին³⁵⁸: 1918 թ. հոկտեմբերի 27-ին ռազմական նա-

խարարին հղած նամակում շրջանային կոմիսար Վ. Չխիկվիշվիլին ծայրահեղ մտահոգություն էր հայտնում Սուխումից դեպի Սոչի գնն. Գեղևանովին (Աբխազիայի և Մինգրելիայի տարածքում տեղակայված ուժերի հրամանատար³⁵⁹ - Բ. Մ.) ենթակա զորամասի տեղափոխման մտադրության նկատմամբ: Անհամաձայնության պատճառով մասին նա գրում է՝ «Շրջանի զինաթափումը չի իրականացվել: Ալեքսեևականների հնարավոր հարձակման դեպքում զինված հանցախմբերը յուրաքանչյուր թույն կվտանգեն մեր թիկունքը»³⁶⁰: Մեկ տարի անց այս դրությունը չէր կրել որևէ փոփոխություն, երբ 1919 թ. օգոստոսին Վրաստանի Սահմանադիր ժողովի անդամ, ազգային-դեմոկրատների առաջնորդ Սպիրիդոն Քեղիան ասում էր՝ «Աբխազական ժողովուրդը Վրաստանի դեմ է տրամադրված, եթե [Սոչիի] ռազմականատու իրավիճակը փոխվի, ապա Աբխազիայում աղետ կլինի... Աբխազիայում պահում ենք հսկայական զինված ուժ: Մեծամասնությունը [Աբխազիայի ժողովրդական] խորհրդում կառավարական կուսակցության ձեռքում է [իմա՝ վրաց սոցիալ-դեմոկրատների. - Բ. Մ.], սակայն յուրաքանչյուր մի նոր վրացու պաշտոնում հայտնվելն առաջացնում է բողոք... Աբխազիայում գետինը հուսալի չէ»³⁶¹: Նույն ռոճով էր արտահայտվում «Սաքարթվելո» թերթը. «Սուխումի շրջանում պետք է սպասել նորանոր բարդություններ, քանի որ շնորհիվ մեր կենտրոնական կառավարության անհետատեսության և տեղի ղեկավար անձանց բացարձակապես անմիտ ու վնասակար գործունեության արդյունքում՝ մենք թշնամացրինք արխագներին մեր դեմ... Սուխումի շրջանում մեր գործերն այնքան ձախողված են, որ մենք չենք կարող հենվել որևէ մեկի վրա: Ստեղծված պայմաններում դժվար չէ կռահել քաղաքական բարդացումների հետևանքները [Կամավորական բանակի] առաջխաղացման դեպքում»³⁶²:

Անկայուն պահերին աճում էր ոչ արխագական բնակչության դերն ու նշանակությունը և կարևորվում նրան վրաց իշխանության կողմ գրավելու հանգամանքը: 1918 թ. հոկտեմբերի 8-ին Բարուշերայի, Գուրմիստայի, Բեալերիի և Գուրլիպչի համայնքների (Աբխազիայի կենտրոնական տարածքը, որտեղ արխագ բնակչությունն աննշան էր) ներկայացուցիչները խնդրանքով դիմել էին Վրաստանի կառավարության

жесть и грабить абхазские сёла». Տե՛ս ԲԱՏԱՐԻԱ Ս. *Աբխազիա և աբխազները*, 82-83.
359 Տե՛ս *Լրատու*՝ Գլխադրի հրամանատար. - «ԱՇԽԱՏԱՆԻՐ», 27. IX. 1918:
360 ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 27, ք. 98:
361 ԳԱՄԱԽԱՐԻԱ Դ. - ԳՕԳԻԱ Բ. Նշվ. աշխ., էջ 448-450, վավ. N 244:
362 «საქართველო» թերթից արտատպված հոդվածը տե՛ս *Нейтрализованная*
правительство. - «КАВКАЗСКОЕ СЛОВО», 3. VII. 1919.

353 Տե՛ս ԳՐԿՕ-ԿՐՅՋԻՆ Բ. Ա. *Աբխազիա* (изд. Научной Ассоциации Востоковедения при ЦИК СССР). М., 1926, с. 8-9.

354 Նոր ժամանակների հետազոտողների մի մասը ևս հետևում է այս գնահատականին: Տե՛ս ԳԱՄԱԽԱՐԻԱ Դ. - ԿԱՆԻԱ Բ. *«Оккупация» Абхазии: мифы и реальность?* - СГ, 2.V. 1991.

355 ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 27, ք. 27-27բբ: Այս առումով ուշագրավ է Մերխելու, Գուրլիպչի և Գրանդա ավանների հայ բնակչության հոգևոր հովիվ Վրրանես Թորոսյանից գների առգրավման դեպքը, երբ քահանան մտրակման էր ենթարկվել (*Նամակ խմբագրորին.* - «ՆՈՐ ԱՇԽԱՏԱՆԻՐ», 23. VII. 1920):

356 ՍՐԱՏԱԴՅԵ Գ. Ի. *Образование и консолидация Грузинской Демократической Республики.* (Исследования и материалы, серия 1, выпуск 29. Институт по изучению истории и культуры СССР). Мюнхен, 1956, с. 91.

357 ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 28, ք. 58:

358 Այս քաղաքականության ձախողման մասին է գրում Ս. Բախարիան. «К чести переселенцев из армян, русских и др. надо прибавить и то, что они не поддались политике грузинского правительства по отношению к абхазам, именно: не посылали свои национальные отряды наравне с грузинскими, греческими и мингрельскими

լիագոր Ի. Ռամիշվիլուն՝ իրականացնել հողային բարեփոխումը և վերացնել կապալավարձը³⁶³։ Քանի որ հիմնական վարձակալներն էին մեզրեկները, հայերը և հույները, ապա Աբխազիայում վրաց իշխանությունների ներկայացուցիչները նրանց սիրաշահելու քաղաքականություն էին վարում։ Մարտավարական նկատառումներով, վրաց պաշտոնյաները երբեմն աջակցում էին տեղի հայերին և հույներին՝ որպես լրացուցիչ հակակշիռ անջատամետ աբխազներին։ 1918 թ. հոկտեմբերի 17-ի հեռագրում Ի. Ռամիշվիլին պահանջում էր կառավարությունից անհապաղ կասեցնել շրջանում կապալավարձի գանձումը³⁶⁴։ Այս հեռագիրը հաստատում է, որ չէր իրականացվել տեղի գյուղացիական երկրորդ համագումարի որոշումը, որի համաձայն կապալով մշակվող հողերի սեփականատեր էին ճանաչվել վարձակալները³⁶⁵։ ԱժԽ-ի արձակման և Աբխազիայում ստեղծված ընդհանուր կացության պարագայում հողավարձի հարցը տեղափոխվել էր տնտեսաիրավականից քաղաքական դաշտ։ Երկրագործության նախարար Խոմերիկին տվել էր իր նախնական համաձայնությունը Ի. Ռամիշվիլու առաջարկին, սակայն հետագայում հայտարարել էր, որ վարձավճարը գանձվում է հանրապետության ամբողջ տարածքով և մեկ շրջանի համար բացառություն չի կարող լինել։ Նախարարի պատասխանը ստեղծել էր անպաստ պայման Աբխազիայում վրաց իշխանության ներկայացուցիչների համար։ Առաջացած վեճի լրջության մասին է վկայում Վ. Չխիկվիշվիլու կամավոր հրաժարականը շրջանի արտակարգ կոմիսարի պաշտոնից՝ ի նշան իր բողոքի, որը սակայն չէր ընդունվել։ Ռամիշվիլին չէր հետևել նրա օրինակին և Ժողովներիային էր դիմել երկրագործության նախարարի հետ վեճը հարթելու խնդրանքով³⁶⁶։

1918 թ. հոկտեմբերի 10-ից մինչև 1919 թ. մարտի 18-ը Աբխազիայի ամբողջ կառավարումն իրականացնում էին Վրաստանի ղեկավարության կողմից նշանակված պաշտոնյաները, առանց որևէ միջնորդ օղակի։ Աբխազ պատմաբանների կարծիքով՝ «երկրորդ» ԱժԽ-ի ցրումից հետո Աբխազիայում հաստատվեց վրացական անբարույց բռնագրավումը³⁶⁷ և միայն Ա. Դենիկինի պահանջը՝ վերածել Սուխումի շրջանը չեզոք գոտու³⁶⁸, ստիպեց Վրաստանի կառավարությանը տեղում շու-

տափույթ կազմակերպել «դեմոկրատական ընտրություններ»³⁶⁹։ Վրաստանի կառավարությունը, սակայն, պաշտոնապես երբևիցե չէր հրաժարվել 1918 թ. հոկտեմբերի 10-ին հռչակված մտադրությունից, թեև ընտրությունների իրականացման ժամկետները նախորոք չէին որոշվել։ Կառավարության կողմից նշանակված հանձնաժողովը շարունակում էր գործել և նրա նախագահ Վարլ. Շերվաշիձեն 1918 թ. նոյեմբերի 30-ին Վրաստանի վարչապետին էր դիմել նամակով։ «Աբխազական ժողովրդական խորհրդի գումարումը անհրաժեշտ է իրականացնել հնարավոր կարճ ժամկետներում, - գրում է Վարլ. Շերվաշիձեն, և հիմնավորելով իր պնդումը, ասում է, - առաջինը՝ այդ միջոցով հստակ ու որոշակի պարզ կդառնա Վրաստանի և Աբխազիայի կապերի և հարաբերությունների տեսակը։ Երկրորդը՝ ընտրությունների ուշացումը զանգվածներում տպավորություն կարող է ստեղծել, թե Կառավարությունը ցանկանում է վերջնականորեն և ընդմիջտ ոչնչացնել Աբխազիայի ներկայացուցչական մարմինը [իմա՝ Աբխազիայի ինքնավարության գաղափարը. - Բ. Մ.]... Համաշխարհային վեհաժողովն այլ հարցերի շարքում պետք է քննարկի Վրացական դեմոկրատական հանրապետության անկախության ու նրա սահմանների խնդիրը, և այդ պահին Աբխազիայի բնակչության դիրքորոշման անորոշությունը կարող է վատ ծառայություն մատուցել և՛ Աբխազիայի, և՛ Վրաստանի շահերին։ Խնդրում եմ Աբխազական ժողովրդական խորհրդի ընտրությունների մասին կանոնակարգի նախագիծն ամենաարագ կարգով անցկացնել Պառլամենտում... և անմիջապես հրապարակել»³⁷⁰։ 1918 թ. դեկտեմբերի 17-ին Աբխազիայում տիրող իրավիճակի մասին Վրաստանի կառավարությանը զեկուցեց Ն.Գ. նախարար Նոյ Ռամիշվիլին։ Նա հայտնում էր, թե շրջանի բնակչության մոտ առաջացած խիստ դժգոհությունը և տատապանքը պայմանավորված է վրաց զինված ուժի կիրառմամբ։ Դրությունը կանոնավորելու համար նախարարն առաջարկում էր հնարավոր վաղ ժամկետում իրականացնել շրջանային ընտրությունները։

³⁶⁹ Տե՛ս *История Абхазии*, с. 313. Նաև՝ ЛАКОБА С. 3. *Абхазия после двух империй*, с. 73.

³⁷⁰ "Созыв Абхазского народного совета необходим в наивозможно кратчайшие сроки. Первое, чтобы могла быть выяснена точно и определенно без всякой недоговоренности форма связей и отношений Грузии и Абхазии. Второе, промедление с выборами может создать в массах впечатление желания Правительства унии в числе прочих вопросов должна будет подвергнуть обсуждению вопрос о признании Грузинской демократической республики и границах ея, и в этот момент неясность позиций населения Абхазии может оказать плохую услугу интересам и Абхазии, и Грузии. Прошу предложенный проект положения о выборах в Абхазский народный совет провести в самом срочном порядке через Парламент... и немедленно опубликовать. Варл. Шервашидзе". Տե՛ս ՎԿՊՊԱ. ֆ. 1861. ց. 2. գ. 38, ր. 1-12րդ։

³⁶³ *Борьба за Октябрь в Абхазии (1917-1921 гг.)*. Сб. док. и мат. Сухуми, 1967, с. 93.

³⁶⁴ ՎԿՊՊԱ. ֆ. 1861. ց. 2. գ. 28, ր. 68։

³⁶⁵ ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 410, վավ. N 221։

³⁶⁶ ՎԿՊՊԱ. ֆ. 1861. ց. 2. գ. 27, ր. 99։

³⁶⁷ *История Абхазии*, с. 308.

³⁶⁸ Տե՛ս ДЕНИКИН А. И. *Очерки русской смуты*. В 3-х книгах. Книга третья — *Вооруженные силы Юга России* (т.т. IV-V). М., 2005, с. 226.

Վրաստանի կառավարությունն օգտվելով զանազան միջոցներից՝ այդ թվում դիվանագիտական, շտորշելով նաև ուժային լծակներ գործադրելուց, կարողացել էր 1918 թ. ընթացքում հաստատել Աբխազիայում Վրաստանի Հանրապետության գերակայությունը: Վրացական տիրապետության կայացման գործում մեծ դեր է ունեցել սոցիալական խնդիրը, հատկապես հողային բարեփոխման հարցը, որի նշանակությունը կարևորվում էր Աբխազիայի բնակչության գերակշիռ մասի երկրագործ լինելով: Աբխազիայի հողագործի, առավելապես մեզրել, հայ և հույն գյուղացիության աջակցությունը ստանալու նպատակով վրաց իշխանությունները խոստանում էին օժտել նրանց սեփական հողամասերով:

Այսպիսով, հանրագումարի բերելով վերը շարադրված նյութը, կարելի է հանգել այն եզրակացության, որ 1917-1918 թթ. Աբխազիայի կարգավիճակը մնում էր անորոշ, բանգի չհաջողվեց ստեղծել որևէ լիազոր մարմին, որը իրավասու կլիներ խոսելու երկրամասի ամբողջ բազմազգ բնակչության անունից: 1918 թ. մայիս ամսից մինչև 1919 թ. փետրվարը նորակազմ Վրաստանի Հանրապետությունը հաղթահարել էր կայացման փուլը և 1919 թ. մարտի 12-ին գումարել էր Սահմանադիր ժողով: Սույն պահից Աբխազիայի կարգավիճակի հիմնահարցը, կամաբե ակամա, փոխադրվեց Վրաստանի ներքաղաքական դաշտ, դառնալով նաև նրա մշակվող սահմանադրության միջոցով կարգավորման խնդիր:

V
ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԵՎ ԱԲԽԱԶԻԱՅԻ ՆՈՐ ՆԵՐԿԱՅԱՅՈՒՑՉԱԿԱՆ ՄԱՐՄՆԻ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՑ
(ՄԱՐՏ 1919 թ. – ՓԵՏՐՎԱՐ 1921 թ.)

Համընդհանուր սկզբունքով ընտրված Աբխազիայի ժողովրդական խորհուրդը (այսուհետև՝ ԱԺԽ) 1919 թ. մարտի 20-ին ընդունեց «Աբխազիայի ինքնավարության մասին ակտը»³⁸²: Փաստաթուղթը չէր պարունակում որևէ սկզբունք, ինչը կհակասեր Վրաստանի կառավարության պաշտոնական տեսակետներին: 1919 թ. փետրվարին վարչապետ Ն. Ժորդանիան ասում էր՝ «Եթե ցանկանում ենք ոչ բռնի ուժով, այլ բարի կամքով ամրապնդել մեր օգտին ծայրամասերը, ապա պետք է ընտրենք նրանց համար հատուկ սահմանադրության մշակման ճանապարհը»³⁸³: «Ակտ»-ն ընթերցվել էր և հավանության արժանացել Վրաստանի Սահմանադիր ժողովի (այսուհետև՝ ՄԺ) 1919 թ. մարտի 21-ի նիստում³⁸⁴: Նորընտիր ԱԺԽ-ի բացման նախօրյակին Վրաստանի կառավարությունը որոշել էր հայտարարել, որ «Աբխազիային իր բոլոր ներքին գործերում տրամադրվում է լիակատար ինքնավարություն: [Աբխազիայի ժողովրդական] խորհուրդն իրավունք ունի իր ձեռքը վերցնել բոլոր վարչական ֆունկցիաները, ներառյալ զենստվայի ղեկավարումը: Աբխազիայի ինքնավար մարմինների լիազորությունների հստակեցված տեսակն ավելի հանգամանորեն հաստատված կլինի

³⁸² «Ակտ»-ն Աբխազիայի ժողովուրդների անունից որոշում էր՝ «1) Աբխազիան մտնում է Վրաստանի դեմոկրատիկ հանրապետության կազմը, ինչպես նաև ատոմում միադրը, որի մասին տեղեկացում է Վրաստանի հանրապետության կառավարությանը և նրա Սահմանադիր ժողովին: 2) Աբխազիայի ատոմումիայի Կոնստիտուցիան կազմելու. ինչպես և կենտրոնական և ատոմում իշխանությունների փոխարարությունները որոշելու համար, ընտրում է խառն՝ Վրաստանի Սահմանադիր ժողովի և Աբխազական ժողովրդական խորհրդի կողմից՝ հառասար բով անդամների յանձնաժողով. սրա մշակված հիմնական որոշումները՝ Վրաստանի Սահմանադիր ժողովի և Աբխազական ժողովրդական խորհրդի կողմից ընդունելուց յետոյ՝ մտցում է Վրաստանի դեմոկրատիկ հանրապետության Կոնստիտուցիայի մեջ»: Տե՛ս Աբխազիայի ատոմումիայի մասին ակտ. - «ԱԺԽԱՏԱԻՈՐ», 27. XI. 1920: Նաև տե՛ս МЕНТЕШАШВИЛИ А. - СУРГУЛАД-ЗЕ А. *Только факты и документы.* - ЛГ, 1989, N 11, с. 155-156.

³⁸³ ЖОРДАНИЯ Н. Н. Նշվ. աշխ., էջ 207-208:

³⁸⁴ Грузия и Абхазия: телеграмма Учредительного собрания Абхазскому народному совету в Сухум. - «КАВКАЗСКОЕ СЛОВО», 23. III. 1919.

սահմանադրությամբ»³⁸⁵։ Միաժամանակ անհասկանալի էր մնում՝ ո՞ր սահմանադրությամբ՝ Վրաստանի³⁸⁶, թե՞ Աբխազիայի։ Հետագայում այս երկմիտ ձևակերպումը լուրջ տարածայնություններ էր առաջադրել։ Ինքնավար կառավարման մեխանիզմը կարգավորող օրենսդրության բացակայության պարագայում Վրաստանի կառավարության կողմից Աբխազիայի ինքնավարության սկզբունքի վերահաստատումը հանգեցրեց հակասական հետևանքների։

Աժխ-ն ենթադրվում էր իբրև օրենսդիր մարմին³⁸⁶, սակայն մինչև Աբխազիայի սահմանադրության հաստատումը նրա լիազորությունների շրջանը չէր որոշված։ Այդ իսկ պատճառով Աժխ-ն ուներ ներկայացուցչական ֆունկցիա, ինչը հաստատում է ՆԳ-նախարար Ն. Ռամիշվիլու ելույթն Աժխ-ում 1920 թ. փետրվարին, երբ նա բազմիցս անվանում է այդ մարմինը՝ «ներկայացուցչական»³⁸⁷։ Աժխ-ի քարտուղար Գ. Կորոլյովի վկայությամբ ընդդիմությունն ամեն կերպ ջանում էր հայտային կարգով օժտել Աժխ-ն «քարծրագույն օրենսդրական մարմին» ֆունկցիայով, սակայն սոցիալ-դեմոկրատական իշխող մեծամասնությունը³⁸⁸ համաձայն չլինելով՝ կասեցրեց այդ միտումը։ Վրաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության (այսուհետև՝ ՎՍԴԲԿ) Աբխազիայի ճյուղը դիտում էր Աժխ-ն իբրև մի մարմին, որն առաջին հերթին պետք է քաղաքականորեն համախմբեր երկրամասի բոլոր ազգություններին³⁸⁹։ 1919 թ. մայիսին Աժխ-ն ձևավորեց տարածքային գործադիր իշխանություն՝ Կոմիսարիատ։ Նրա կառավարման ներքո պետք է գործեին տեղական ինքնակառավարման մարմին-

ները (Չեմստով)³⁹⁰։ Կոմիսարիատի ղեկավարումը հանձնարարվել էր Դ. Էմոլխվարիին, որը զիջել էր Աժխ-ում նախագահությունը Վարլ-Շերվաշիձեին³⁹¹։ ՎՍԴԲԿ պաշտոնաթերթը «Էրբոբա»-ն նշում էր, որ «մեր հանրապետությունը դեռևս չի պարզել իր հարաբերություններն Աժխ-ի հետ... բացի դրանից Աբխազիայում գոյություն ունեն չորս գավառական և երեք քաղաքային տեղական ինքնակառավարում։ Աժխ-ն չունի իրավունքների և պարտականությունների սահմանված չափ՝ ոչ միայն կենտրոնական հիմնարկների, այլ նաև տեղական ինքնակառավարման մարմինների նկատմամբ։ Աժխ-ի վերջին քայլերը բացահայտեցին երկու միտում։ Մի կողմից՝ յուրացնել ֆունկցիաներ, որոնք բնորոշ են ինքնիշխան պետությանը, մյուս կողմից՝ նա ոտնահարում է ինքնակառավարման իրավունքը։ Կենտրոնական իշխանությունը պետք է վճռականորեն սահմանազատի Աժխ-ի գործնական լիազորությունները։ Անընդունելի է, որ մեր պետությունը զիջի իր իշխանության մասնաբաժինը, ինչպես նաև անթույլատրելի է սահմանափակել Աժխ-ի օգտին տեղական ինքնակառավարման մարմինների ֆունկցիաները»³⁹²։ Աբխազիայի զեմստվաները դժգոհ էին, քանի որ Կոմիսարիատը վերցրել էր իր վրա երկրամասի բարձրագույն զեմստվական մարմնի ֆունկցիա, այն էլ շատ լայն մեկնաբանելով իր լիազորությունները տեղական ինքնակառավարման մարմինների նկատմամբ։ Չեմստվաների բոլոր որոշումները հաստատման համար պարտադիր վերաքննվում էին Կոմիսարիատի կողմից³⁹³։ ՎՍԴԲԿ-ն, որը երկրի կառավարությունը և ՍԺ, միանշանակ իրականացնում էր որդեգրված «դեմոկրատական պետության» գաղափարը, որի հիմքում պետք է գտնվեին զեմստվաները՝ օժտված լինելով տեղական կառավարման մարմինների ֆունկցիայով։ Քաղաքների և գավառների մակարդակով կենտրոնական պետական հիմնարկները գրկվում էին որևէ ենթակա պաշտոնյաներ կամ կառավարման մարմիններ ունենալու իրավունքից։ Վրաստանը բաժանվել էր գավառական զեմստվաների, ո-

³⁸⁵ Местная жизнь: автономия Абхазии. — "ГРУЗИЯ", 21. III. 1919.

³⁸⁶ История Абхазии, с. 315.

³⁸⁷ Н. В. Рамишвили в Народном Совете Абхазии. — "БОРЬБА", 14. II. 1920.

³⁸⁸ Աժխ-ում ձևավորվել էր մի բանի պատգամավորական խումբ, որոնցից խոշորն էր սոցիալ-դեմոկրատների 27 հոգիանոց խմբակցությունը, ինչպես նաև արմատական ընդդիմության «անկախ սոցիալիստների» Դ. Ալանիա, Մ. Ցագուրիա, Ս. Չանբա, Ի. Մարգանիա, ովքեր ժամանակակիցների կարծիքով անկախ Աբխազիայի կողմնակիցներ էին։ Ընդդիմադիր էին համարվում նաև «գյուղացիական» խմբակցության անդամները՝ Ռ. Կակուրա, Ռ. Չխտուա, Ա. Դեմյանով։ Աժխ-ի այլ անդամները ներկայացնում էին վրաց սոցիալիստ-հեղափոխականների (3 տեղ), սոցիալիստ-ֆեդերալիստների (1 տեղ), ազգային-դեմոկրատների (1 տեղ) կուսակցությունները, ովքեր դասվելով «կառուցողական» ընդդիմության, չէին վիճարկում Աբխազիայի պատկանելիությունը Վրաստանի Հանրապետությանը։ Տե՛ս В народном совете Абхазии. — "КАВКАЗСКОЕ СЛОВО", 26. III. 1919. Աժխ-ի կազմը բազմազգ էր և բացի արխազներից, մեզրելներից ու վրացիներից ներկա էին ռուս (Դ. Չախարով, Գ. Կորոլյով, Ա. Դեմյանով), հույն (Ի. Փաշալիդի, Պ. Չաչա, Պ. Կուպասխալիդի), իրեա (Լ. Տումարկին), հայ (Խ. Ավդաբեգյան, Վ. Աղակյան) և էստոնացի (Ա. Մարտին) անդամները։

³⁸⁹ КОРОЛУВ Г. Письма из Абхазии. (О положении и настроениях в Сухумском округе). — "БОРЬБА", 1. X. 1919. Տե՛ս նաև նույն օրաթերթը 3. X. 1919.

³⁹⁰ Աժխ-ի մի շարք անդամներ միաժամանակ հանդիսանում էին Կոմիսարիատի և Չեմստովյի ղեկավար աշխատողներ (Դ. Էմոլխվարի, Լ. Տումարկին, Կ. Աբիրբավա, Մ. Ուրիբիա, Տ. Կվարացիսելիա, Ի. Լորրքիփանիձե, Տ. Էշբայա, Գ. Չուխբայա, Վ. Անչարածե, Ա. Չուկբար)։

³⁹¹ ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 122, ր. 1։ Ի դեպ, երբ արխազ պատմաբանները գտնում են, որ Դ. Էմոլխվարին վրաց կառավարության ձեռքին «տիկնիկ» է եղել և արխազ ժողովրդի շահերի դեմ է գործել (տե՛ս История Абхазии, с. 307, 315, 317), ապա ժամանակակից վրացական մամուլի էջերում նա փառաբանման է արժանացել իբրև «Վրաստանի մեծ հայրենասեր» (տե՛ս Я счастлив, что дожил... - СГ, 25.VI.1991)։

³⁹² «շլուժ» բերրից արտատրված հոդվածը տե՛ս Абхазский вопрос. — "КАВКАЗСКОЕ СЛОВО", 25.VII. 1919.

³⁹³ Земская и городская жизнь. — "БОРЬБА", 28.XII.1919.

րոնք իրենց հերթին կազմված էին լինելու համայնքներից՝ «թեմի»³⁹⁴։ Չնայած, որ ՄԺ-ում դեռևս բննարկվում էր «Ձեռնտվանների միության մասին» օրինագիծը, Աբխազիայի զեմստվանների խորհրդակցությունը որոշել էր երկրամասի շրջանակներում ձևավորել նրանց միությունը։ Ենթադրվում էր, թե Կոմիսարիատի բոլոր լիազորությունները կանցնեն այդ միությանը։ Գավառական վարչակազմն արդեն գտնվում էր զեմստվանների տրամադրության տակ³⁹⁵։ 1920 թ-ից գոյություն ունեւր Սուխումի շրջանի գավառական զեմստվանների Կենտրոնական վարչությունը³⁹⁶։ Հետևապես զեմստվայական ժողովներն ավելորդ էին համարում և՛ ԱԺԽ-ի, և՛ Կոմիսարիատի գոյությունը։ Սամուրզակյանի առաջին իսկ զեմստվայական ժողովում միաձայն որոշում էր ընդունվել, որը մատնանշում էր Թիֆլիսի հետ անմիջական կապի հաստատման անհրաժեշտությունը, առանց «սուխումյան իշխանությունների» միջնորդությամբ³⁹⁷։ Թիֆլիսի մամուլը արձագանքում էր այս անցուդարձին՝ գրելով, թե «Աբխազիայում չկա ոչ մի երկրամասային կազմակերպություն, ոչ մի երկրամասային հիմնարկություն այդ բառի ստույգ իմաստով... Աբխազիայի յուրաքանչյուր գավառական զեմստվո, յուրաքանչյուր քաղաքային ինքնակառավարում՝ սեփական աշխատանքի բոլոր դեպքերում իր հայացքն է նետում դեպի Թիֆլիս»³⁹⁸։

Գ. Կորոլյովը, ընդհակառակը, կարծում էր, թե չափազանց աճած կառավարման մարմինները փոքր երկրամասն արտաքրուստ վերածել էին առանձին պետության։ Նա առաջարկում էր միաձուլել Կոմիսարիատը զեմստվանների հետ, իսկ ԱԺԽ-ի նստաշրջանների թիվը կտրուկ նվազեցնել։ Նրա կարծիքով այդ մարմինների գոյությունը չափազանց բանկ էր նստում երկրամասի բյուջեի վրա, բացի դրանից այդ հիմնարկները, իբր, չէին կարող ինքնուրույն կազմակերպել տեղական կյանքը³⁹⁹։ Կորոլյովի հետ այդ հարցում համաձայն էր ԱԺԽ-ի ընդդիմադիր անդամ Մ. Թարնավան՝ գտնելով, որ «ինքնավար իշխանության կեղծ մարմինները՝ Ժողովրդական խորհուրդը և Կոմիսարիատը, ունակ

չէին որևէ բանում արտահայտել ինքնուրույնություն։ Նրանց գոյությունը կարելի է համարել ավելորդ»⁴⁰⁰։

Կասկածի տակ էր առնվում նաև Աբխազիայի ինքնավարության մասին Վրաստանի կառավարության հավաստիացումները։ «Չկա Աբխազիա և՛ որպես երկրամաս, և՛ որպես Վրաստանի դեմոկրատական հանրապետության ինքնավար միավոր։ Աբխազիայի ինքնավարությունը, որպես իրողություն դեռևս գոյություն չունի և պետք է ստեղծվի»⁴⁰¹, - սա է Սուխում գործուղված հատուկ լրագրողի կարծիքը։ Աբխազիայում տիրող կացության մասին Մ. Թարնավան արտահայտվում էր հետևյալ կերպ. «Զաղաքներում ստեղծված են զիվորական պարետություններ, Սուխումում՝ զնդապետ Տուխարելու զլխավորությամբ «պաշտպանության շտաբ» կոչված շրջանային ռազմական վարչությունը։ Գավառներում գործամասերը գործում են իրենց հայեցողությամբ՝ փոխարինելով վարչակազմը⁴⁰²։ Մի խոսքով՝ երկրի ռազմավարչական կառավարումը գտնվում է վրացական կառավարության գործակալների ձեռքերում։ Բոլոր հիմնարկները, այդ թվում նաև տեղական նշանակության, հրահանգներ ստանում են և վերահսկվում են կենտրոնական կառավարության կողմից»⁴⁰³։

ՎՄԴԲԿ-ի ղեկավարության տեսակետներն արտահայտող մամուլը գրում էր՝ «Ինչպես... յայտնի է, Աբխազիան ամենաընդարձակ ներքին ատոնոմ իրաւունքներով միացած է Վրաստանի դեմոկրատիկ հանրապետութեանը։ Աբխազիան իր ներքին կեանքում ունենալով լայն կուլտուրական ինքնավարութիւն, իր արտաքին քաղաքականութեան, մաքսային, ֆինանսական և մի քանի այլ խնդիրներում կազմում է վրաց դեմոկրատիկ հանրապետութեան մասը»⁴⁰⁴։ Ուշագրավ է, որ բացի «լայն կուլտուրական ինքնավարութիւն» սահմանման այլ բնութագրում Աբխազիայի կարգավիճակի համար մեկնաբանը չէր գտել։ Այսպիսով,

³⁹⁴ Доклад Н. Н. Жордания. — "БОРЬБА", 17.XII.1919. «Վրաստանն անկախ հանրապետութիւն դառնալուց յետոյ՝ երկրում կազմակերպուեցին ինքնավար զեմստվոներ լայն իրաւունքներով։ Ազգաբնակչութեան ամբողջ տնտեսական և քաղաքակրթական գործը կենդրոնացաւ այդ հիմնարկութիւնների մէջ և կենդրոնական կառավարութեան դերը սահմանափակուեց ընդհանուր օրէնքներ իրատարակելով և ցուցմունքներ տալով» (տե՛ս Վրաստանի զեմստվոները եւ հայոց դպրոցները. — «ՄՇԱԿ», 9. II.1921)։

³⁹⁵ Земская и городская жизнь. — "БОРЬБА", 28.XII.1919.

³⁹⁶ Դաշնակցականները և Սուխումի Հայոց ազգային խորհուրդը. — «ԲԱՆՎՈՐԻ ԶԱՅՆ», 3. X. 1920:

³⁹⁷ Земская жизнь. — "БОРЬБА", 26.VI.1919.

³⁹⁸ Абхазия. — "СЛОВО", 20. VIII.1920.

³⁹⁹ КОРОЛЪВ Г. Письма из Абхазии. — "БОРЬБА", 1. X.1919.

⁴⁰⁰ ТАРНАВА М. Друзья и враги демократии Абхазии. — "СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТ", 20.X.1919.

⁴⁰¹ Абхазия. — "СЛОВО", 20.VIII.1920.

⁴⁰² Երկրամասի կառավարման գործում զինվորականների չափազանց մեծ դերը ակամայից ճանաչում են նաև վրաց պատմաբանները՝ «Даже самое грубое вмешательство военных властей в гражданскую жизнь, ограничение автономных прав Абхазии можно квалифицировать как угодно (самоуправством военных, нарушением договора, невыполнением уставных обязанностей, проявлением недисциплинированности, иногда даже преступлением и т. д.), но только не "оккупацией" собственной территории» (ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ.. էջ 82)։

⁴⁰³ "СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТ", 20. X. 1919. Կարմիր բանակի իրամասնաարքյուրներ տեղեկացվում էր, որ իշխանության ամբողջականությունը շրջանում գտնվում է Աբխազիայի Ն.Գ. կոմիսար Մ. Ս. Ուրիիայի ձեռքերում, որն էլ նշանակում է վարչակազմը (Борьба за Октябрь в Абхазии, с. 166-167)։

⁴⁰⁴ Ուլիդ ճանապարհ. - «ԲԱՆՎՈՐԻ ԶԱՅՆ», 12. X.1919:

միտում էր նկատվում սահմանափակել արխագ բնակչության իրավա-
կան կարգավիճակը ազգային մշակութային ինքնավարության մասին
թեզով: Վրաստանի կառավարական շրջանակները պատրանք ունեին,
թե այս կերպ վճռված հարցը ի չիք կանի Աբխազիայի տարածքային
ինքնավարության մասին գաղափարը, որը կկորցնի իր երբեմնի
կարևորությունը:

Աբխազ ազնվականությունը, ինչպես տեսանք, մերձեցել էր նաև
ռուսական «սպիտակ» շարժմանը: Ականատես լինելով, սակայն, վեր-
ջինիս ճնշմանը, և բնականաբար սարսափելով կոմունիստական կար-
գերի հաստատման սպառնալիքից, աբխազական վերնախավը ակա-
մայից ի վերջո կարծես ընտելացավ վրացական գերակայությանը: Ա.
Շերվաշիձեն և Տ. Մարչանիան, «ներում» ստանալով վրացական իշ-
խանություններից, 1920 թ. վերադարձան Աբխազիա⁴⁰⁵:

«Հակավրացական» պայքարի դրոշը անցավ աբխազ սոցիալիս-
տական տարրերի ձեռքը, ովքեր ակտիվ համագործակցում էին
բոլշևիկյան ընդհատակի հետ: ԱժԽ-ի շրջանակներում գործող «ան-
կախ սոցիալիստները», ինչպես նաև հետագայում առաջացած «մի-
ջազգայնականների» (ինտերնացիոնալիստների) խմբակցությունը,
աբխազ հասարակության ներսում տարածում էին Խորհրդային Ռու-
սաստանի հետ մերձեցման գաղափարը: Աբխազիայի ճակատագրի
վերաբերյալ նրանց և վրաց սոցիալ-դեմոկրատների միջև տիրող տա-
րածայնությունների մասին պարզաբանել է ընդդիմադիր Գ. Ալանիան:
Վերջինիս ասելով, «մենչևիկները [իմա՝ ՎՍԴԲԿ Աբխազիայի ճյուղը. -
Բ. Մ.] առաջարկում էին մարզային ինքնակառավարման որևէ տեսակ:
Մենք պահանջում էինք ամենալայն ինքնավարություն»⁴⁰⁶: Այդ
սկզբունքների նրբերանգները պարզ կերպով բացատրվում էին
ՎՍԴԲԿ-ի Աբխազիայի ճյուղից առանձնացած «միջազգայնականնե-
րի» խմբակցության 1919 թ. նոյեմբերի 15-ի հռչակագրում, որտեղ մաս-
նավորապես ասված էր, որ ԱժԽ-ի նոր ֆրակցիան «...արդի քաղաքա-
կան կոնյուկտուրայի պայմաններում [իմա՝ Ռուսաստանում ընթացող
քաղաքացիական պատերազմը. - Բ. Մ.] ճանաչում և պաշտպանում է
Վրաստանի դեմոկրատական հանրապետության անկախությունը...
Ներկա ժամանակ չկանխորոշելով միասնական Ռուսաստանի պե-
տության հետ կապի տեսակը և Աբխազիայի ու Վրաստանի ներքին

ինքնուրույնության չափի հարցը, ապագայում՝ քաղաքական իրադ-
րության այլ պայմաններում, գտնում է ավելի նպատակահարմար և
կողմ է արտահայտվում Աբխազիայի և Վրաստանի մշակութային,
տնտեսական ու քաղաքական զարգացման համար՝ միավորել երկրա-
մասը Ռուսաստանի ժողովուրդների ընդհանուր ընտանիքին»⁴⁰⁷: ԱժԽ-
ում գործող ընդդիմությունը լայն ինքնավարության էր համաձայն
Վրաստանի կազմում, քանզի կրում էր սոցիալիստական բնույթ և,
հետևապես, չէր կարող համակրել «Սպիտակ շարժմանը»⁴⁰⁸ և անհամ-
բեր սպասում էր նրա պարտությանը՝ Ռուսաստանին միանալու հա-
մար: Աբխազիայի ներքին գործերի կոմիսար Մ. Ուրիբիան ասում էր,
թե «սկզբնապես աբխազ ազգայնականներն Աբխազիայի համար լիա-
կատար անկախության էին ձգտում, սակայն համոզվելով այդ գաղա-
փարի անկենսունակության մեջ՝ առաջ էին քաշել Աբխազիայի և
Վրաստանի հավասարության գաղափարը, որի դեպքում հարաբերու-
թյունները պետք է լինեին համադաշնային... Սահմանադրության նա-
խագծի մշակման ընթացքում պարզվել էր, որ «անկախ սոցիալիստնե-
րի» խմբի նպատակն էր ստեղծել Վրաստանի հետ ժամանակավոր
դաշինք, որպեսզի հետագայում՝ հարմար պահին, խզեր կապը նրա
հետ և շրջեր Աբխազիան դեպի այլ քաղաքական կողմնորոշում»⁴⁰⁹:
Արդի վրաց հետազոտողները, որպես ընդդիմության հակապետական և
հակավրացական գործունեության օրինակ մեջբերում են Մ. Թարնա-
վայի հուշերը: Նա գրում է. «Չհաշտվելով ազգային հարցում Աբխա-
զիայի նկատմամբ իրականացվող մենչևիկյան կուսակցության քաղա-
քականության հետ՝ ես դուրս եկա մենչևիկյան կուսակցության շարքե-
րից... և ստեղծեցի իմ ֆրակցիան... ս[ոցիալ]-դ[եմոկրատների] (միջազ-
գայնականների): Գաղափարապես առավել մոտ գտնվող «միջազգայ-
նականների» և «անկախ սոցիալիստների» ֆրակցիաները, այսինքն՝
ես, Ալանիան, Մարզանիան, Չանբան ու Յագուրիան, վարում էինք
միասնական քաղաքականություն և ռազմավարություն Խորհրդային
Ռուսաստանին (Ռ-ՍՖՍՀ) միավորվելու համար»⁴¹⁰: Այդ նպատակով

⁴⁰⁷ Նույն տեղում, էջ 111:

⁴⁰⁸ Պատմաբաններ Ջ. Գամախարիան և Բ. Գոգիան անհիմն կերպով գրում են, թե
«անկախ սոցիալիստների» խմբակցությունը համակրում էր Դեմիկիին: Տե՛ս նույն
տեղում, էջ 90:

⁴⁰⁹ *Абхазия. — "СЛОВО", 5.VIII.1920.*

⁴¹⁰ 1920 թ. մայիսի 7-ին Մոսկվայում Վրաստանի բանագնացների և Խորհրդային
Ռուսաստանի կառավարության միջև կնքվել էր «Խաղաղության պայմանագիր», ըստ
որի Ռ-ՍՖՍՀ-ն հրաժարվում էր վրաց ժողովրդի նկատմամբ բոլոր ինքնիշխան իրա-
վունքներից, որոնք նախկինում պատկանում էին Ռուսաստանին, և պարտավորվում էր
այսուհետև չմիջամտել Վրաստանի ներքին գործերին, ինչպես նաև անվերապահորեն
ճանաչել Սովխումի շրջանի տարածքն իբրև Վրաստանի Հանրապետության անբաժանե-

⁴⁰⁵ ДЗИДЗАРЯ Г. А. *Очерки...*, с. 335.

⁴⁰⁶ ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 104: Վրաց պատմաբանները կար-
ծում են, թե «խայտնի անջատողականներ» Մ. Թարնավան, Գ. Ալանիան, Մ. Յագուրիան,
Ի. Մարզանիան և նրանց համախոհները պահանջում էին «լայն ինքնավարություն», որ-
պեսզի ստեղծվի գործնական միջոց Վրաստանից մեկուսանալու համար: Տե՛ս նույն
տեղում, էջ 78, 81:

մենք պաշտոնապես բոյկոտում էինք Վրաստանի Սահմանադիր ժողովի ընտրություններն Աբխազիայում, որպեսզի Աբխազիան պետականորեն կրկին չկապվեր այսպես կոչված Վրացական դեմոկրատական հանրապետության հետ⁴¹¹: Մենչևիկյան վրացական կառավարության

ի մասը (УРАТАДЗЕ Г. И. Նշվ. աշխ., էջ 103-104): Անշուշտ, ինչպես հաստատեցին հետագա զարգացումները, Մոսկվայի կոմունիստական կառավարությունը սույն պայմանագիրը քնն կնքել էր ելնելով մարտավարական նկատառումներից, սակայն և հետագայում ՌՍՖՍՀ-ն Աբխազիայի վերաբերյալ պաշտոնապես որևէ տարածքային պահանջ չէր ներկայացնում:

⁴¹¹ Դեռ 1919 թ. հունվարի 31-ին Վրաստանի Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի նախագահ Լ. Լոմբարիձեն տեղեկացնում էր, թե սահմանված ժամկետներում Սուխումի շրջանը չի կարող պատրաստ լինել Սահմանադիր ժողովի առաջիկա ընտրություններին (*Парламент Грузии*, — “НАРОДНОЕ ЗНАМЯ”, 4.II.1919): Մի շարք հիմնականում հայաբնակ, շրջանների հետ միասին Աբխազիայի բնակչությունը պետք է ըվերակեր 1919 թ. օգոստոսի 10-ին (*Սահմանադիր ժողովի փրցուցիչ ընտրություններ*, — «ԱՇԽԱՍԱՄՈՐ», 11.VI.1919): Սակայն Աբխազիայում «ինչ-ինչ» պատճառներով ընտրությունները դարձյալ չկայացան: Վիրահայ մասնով հաղորդում էր, որ Սուխումի շրջանում «դուրսիսն այն աստիճանի լարել էր, որ կառավարության անդամները կանչված են [եղել] անմիջական հեռագրաբերով անձամբ խօսելու: [Նրանք տեղեկացվել էին], եթե շարունակի մութ տարրերի պրոֆոկացիոն ագիտացիան Վրաստանի դեմ [սպա] դրույիսը խիստ լուրջ բնույթ կը ստանայ: Կառավարության անձամբ գեկուցում տալու համար այս օրերս եկած Իս. Ռամիշվիլին և Աբխազիայի ժող. խորհրդի անդամ Կորոլև[ը] Աբխազիայի ներկայ դրույիսը նկարագրել են շատ մոայլ գոյներով» (*Անցրերը Աբխազիայում*, — «ՆՈՐ ԱՇԽԱՍԱՄՈՐ», 12.VIII.1919): Աբխազիայում իրականացվում էր ընտրությունները ձախողելու հատուկ նպատակ ունեցող, ինչպես նաև Վրասագնականությունն առաջ էր քաշել «Աբխազիան» արխագների համար» և «Կորյի վրացիների բռնակալությունը» կարգախոսները, որոնք պարարտ հող էին գտել արխագ գյուղացիության զանգվածներում (Տե՛ս КОРОЛЬВ Г. *Письма из Абхазии*, — “БОРЬБА”, 1. X.1919): «Հրոսակները», որոնք մինչ այդ բարձրվում էին լեռներում, սկսել էին գործել ավելի կազմակերպված, նրանց հարձակումները ստացել էին սպառնացող բնույթ: Առավելապես աչքի էր ընկնում «լազական ջոկատը» (պարագլուխներ Խ. Խազըր օղլի, Ռ. Բիբին օղլի), որը գործում էր հյուսիս-արևմտյան Աբխազիայում՝ Խուսպ. Օբխարա, Աճանդարա, Խաբյու գյուղերի շրջակայքում (Տե՛ս *Борцы за Советскую власть в Абхазии*, с. 69, 221): Ջգերդայում Տ. Մարշանիայի կողմնակիցների ձեռքով սպանվել էր ընտրական հանձնաժողովի հրահանգիչ Կարաման Մամացը (МАТАРАДЗЕ Н. И. Նշվ. աշխ., էջ 17): Աբխազիայի բնակչության համար ծայր տալու հնարավորությունն ընձեռնվեց միայն 1920 թ. մարտ ամսին, փրցուցիչ ընտրությունների ժամանակ: Աբխազ «անկախականները» դարձյալ կոչ էին անում չգնալ ընտրություններին (*В Абхазии*, — “БОРЬБА”, 23.IV.1920): Սեփական շահերից ելնելով՝ նույն տեսակի կարգախոս էին ասպարեզ հանել նաև բուլշևիկները (*Борьба за Октябрь в Абхазии*, с. 118-121, док. NN 132-133): Վրաց ազգայնականների շարքաբերքը տեղեկացնում էր, որ Աբխազիայում սոցիալ-դեմոկրատների կուսակցության բաղաբաղանդությունից դժգոհ բնակչությունն ընդհանուր բոյկոտ էր հայտարարել ընտրություններին: Կողորի զավառում՝ արխագաբնակ ավաններից միայն Գինդգա գյուղը մասնակցեց ընտրություններին: Երկրամասի մեզրել բնակիչներից մասնակցություն ունեցավ քառորդ մասը, այնինչ: Սամուրզակամում հաղորանակ տարավ վրաց սոցիալիստ-հեղափոխականների կուսակցությունը (տե՛ս «Երկր». 1920, N 14): Աբխազիայում Սահմանադիր ժողովի ընտրությունները ձա-

հետ մեր շփումներում ինքնավարության և Աբխազիայի սահմանադրության ընդունման հարցերում ձախողում էինք որևէ համաձայնության գալու հնարավորությունը, իրականացնում էինք մենչևիկյան կառավարության գործունեության բննադատության քաղաքականություն: Գործելով այդպես, մենք, միաժամանակ, ՌՍՖՍՀ-ի հետ կապ հաստատելու և նրա կազմ ընդգրկվելու հնարավոր միջոցներ էինք փնտրում»⁴¹²: Այս հայտարարությունը հարկավոր է ընդունել որոշ վեփնտրում⁴¹³: Այս հայտարարությունը հարկավոր է ընդունել որոշ վեփնտրումներով, քանի որ այն գրվել էր խորհրդային իշխանության տարիներին: Ռուսաստանի հարավում «Սպիտակ շարժման» վերելքի պահին, երբ 1919 թ. գարնանն առաջացավ Աբխազիա Կամավորական բանակի ներխուժման վտանգը, Վրաստանի կառավարությունը որոշ չափով մեղմացրել էր իր քաղաքականությունը տեղի բուլշևիկների նկատմամբ, դիտելով նրանց որպես հնարավոր դաշնակիցներ ընդհանուր քշմանու առջև: Հետևապես սոցիալիստական բնույթ կրող և Խորհրդային Ռուսաստանի վրա կողմնորոշում ունեցող ընդդիմությունն Աբխազիայում այդ պահին չափավորում էր իր պահանջները Վրաստանի կառավարության առջև և նույնիսկ համագործակցում էր նրա հետ: Աբխազիայում բուլշևիկներն օգտվում էին կիսալեզավ պայմաններով⁴¹⁴: 1920 թ. մայիսի 7-ի վրաց-խորհրդային պայմանագիրը ստեղծել էր առավել նպաստավոր պայմաններ Վրաստանում կոմունիստների գործունեության համար: Աբխազների միջավայրում նրանք քարոզում էին Խորհրդային Ռուսաստանին միանալու գաղափարը⁴¹⁵: Բուլշևիկներն անեն կերպ ջանում էին ի շահ իրենց ծառայեցնել ընդդիմությունն ԱՄՆ-ում: Դրա վկայությունն է Ն. Լակոբան, - օգտվելով պառլամենտական կարգերից, ամեն կերպ դատապարտում են շովինիստներին, վրաց ազգայնականներին... պահպանում են գյուղացիական զանգվածներում տարերային դժգոհություն: Աբխազական ժողովրդական խորհրդում մեր ընկերների խումբը... բարեխիղճ կատարեց իր հեղափոխական պարտքը»⁴¹⁵: Սուխումի շրջանային դատախազ Չխարտիշ-

խողվեցին ոչ միայն երկրամասի չլուծված կարգավիճակի հետևանքով, այլ նաև դրան նպաստեց սոցիալական դժգոհությունը, որն արտահայտում էր անբողջ բնակչությունը՝ առանց ազգային խտրականության:
⁴¹² Տե՛ս “СВОБОДНАЯ ГРУЗИЯ”, 9.III.1994.
⁴¹³ ЛЕМБЕРГ Г. *О положении в Абхазии*. — “ЖИЗНЬ НАЦИОНАЛЬНОСТЕЙ”, 16.IX.1920.
⁴¹⁴ ՎԵՊՊԱ Ֆ. 1863, ց. 1, գ. 523, ք. 5: Նաև տե՛ս ГАМАХАРИЯ Д. — ЧАНИЯ В. *Аннексия Грузии и розыгрыш “абхазской карты”*. — СГ, 27.VI.1991.
⁴¹⁵ ЛАКОБА Н. А. *Искры Октябрьской революции в Абхазии // В сб.: К истории революционного движения в Абхазии*. Сухум, 1922, с. 21. Նաև տե՛ս *История Абхазской АССР (1917-1937 гг.)*, с. 54.

դանիան առաջարկել էր պատվիրակներին իրենց տեսակետներին տալ գրավոր ձևակերպում, ինչն էլ արվեց 1919 թ. սեպտեմբերի 29-ին: Այս փաստաթղթի զգալի մասը նվիրված է Աբխազիայում Վրաստանի կառավարության ներկայացուցիչների գործելակերպի սուր քննադատմանը⁴²⁹: Հետագոտողների կողմից ընդդիմության «հուշագիրը» հրապարակվել է մասամբ, իսկ արխագական հեղինակները մեջբերում են միայն նրա քննադատական հատվածը⁴³⁰: Վրաց պատմաբաններն ուշադրություն են սևեռում կառուցողական մասի վրա, որտեղ ասված է՝ «Մենք գտնում ենք, որ ոչ մեր մեղքով ստեղծված լուրջ հետևանքներով հղի կացությունից միակ ելքը Աբխազիայի կարգավիճակի ձևավորումն է լայն ինքնավարության սկզբունքների հիման վրա: Փոխադարձ անվստահության վերացման և մեր ժողովուրդների միջև բարեկամական հարաբերությունների հաստատման համար մեր խմբի կողմից մշակված է ինքնավար Աբխազիայի սահմանադրության նախագիծը, որպես միակ ընդունելի տարբերակ և՛ Աբխազիայի, և՛ Վրաստանի շահերի համար»⁴³¹: Վրաց սոցիալ-դեմոկրատների պաշտոնաթերթը խմբագրականում հայտնում էր, թե ընդդիմության նախագիծը «Վրաստանի և Աբխազիայի միջև հաստատում է մոտավորապես այնպիսի հարաբերություններ, ինչպիսիք գոյություն ունենին Ավստրիայի և Հունգարիայի միջև [1867-1918 թթ.]: Թեև պարզ է, որ այդ տեսակի «ինքնավարություն» Աբխազիայի բնակչությունը չի յուրացնի: Այդ սահմանադրությունը, բացի նորանոր դժվարությունների, ոչինչ չի տա Աբխազիային: Նա ունի միակ նպատակ՝ փոս փորել Վրաստանի և Աբխազիայի միջև»⁴³²: «Էրթորա»-ն նկատում էր, որ արխագների շահերը պաշտպանելու համար Սուխումի շրջանի վերածումն առանձին ինքնավար տարածքային միավորի անարդարացի կլիներ երկրամասի բնակչության մեծամասնության նկատմամբ⁴³³: Ի վերջո երկու պատվիրակությունն էլ դժգոհ մնալով, վերադարձան Սուխում: Թիֆլիսում Կոմիսարիատի կողմից առաջարկվող և չափավոր բնույթ կրող Աբխազիայի սահմանադրությունը չարժանացավ որևէ ուշադրության: Այդ մասին լուրն ԱժԽ-ի անդամների մոտ ճնշված տրամադրություն էր առաջացրել⁴³⁴: 1919 թ. նոյեմբերի 15-ին Մ. Թարնավան զեկուցեց ԱժԽ-ին, թե Վրաս-

⁴²⁹ Տե՛ս «СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТ», 6.X.1919.
⁴³⁰ Տե՛ս САГАРИЯ Б. Е. *Национально-государственное строительство в Абхазии (1921-1931 гг.)*, Сухуми, 1970, с. 17. Նաև՝ ЛАКОБА С. З. *Очерки...*, с. 65-66. Նաև՝ *История Абхазии*, с. 299.
⁴³¹ Տե՛ս ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 101:
⁴³² *Редакционная.* — «БОРЬБА», 9.X.1919.
⁴³³ «շլտոմծ» քերթից արտաստված հոդվածը տե՛ս *Абхазский вопрос.* — «КАВКАЗСКОЕ СЛОВО», 25.VII. 1919.
⁴³⁴ *Автономия Абхазии.* — «СЛОВО», 26. XI.1919.

տանի կառավարությունն ավելի նեղ առումով է դիտում Աբխազիայի ինքնավարական իրավունքների ծավալը, քան ԱժԽ-ի ներսում «անկախ սոցիալիստների» հակառակորդները և կասկած էր հայտնում կառավարության հետ վերջնական համաձայնության գալու հնարավորության մասին⁴³⁵: Այդ տեսակի հայտարարությունները զրգռում էին հասարակական կարծիքն Աբխազիայում: 1920 թ. հունվարին Վ. Ջուղեյին զեկուցում էր ՎՍԴԲԿ Կենտկոմ, որ արխագների մեծամասնությունը «վճռականապես չի աջակցում մեզ»⁴³⁶: Ն. Լակոբան բնորոշում էր այդ վերաբերմունքը ավելի շեշտված, իբրև «կատաղի ատելություն»⁴³⁷: ԱժԽ-ի սոցիալ-դեմոկրատական խմբակցության արխագ 7 անդամ դուրս եկան նրա շարքերից և ստեղծեցին մի նոր ընդդիմադիր ֆրակցիա՝ «միջազգայնականների»⁴³⁸:

1920 թ. փետրվարին ԱժԽ-ում հուզող հարցերի շուրջ հանդես եկավ Ն. Ռամիշվիլին, արտահայտելով կառավարության տեսակետները: Իր ելույթում նախարարը ևս մեկ անգամ էլ վերահաստատեց խստումը՝ տրամադրել Աբխազիային ինքնավարություն, և պնդում էր Վրաստանի կառավարության այդ մտադրության անբակտելիության մասին⁴³⁹:

Վրաստանի Մժ-ի հետ համատեղ Աբխազիայի սահմանադրության մշակման համար 1920 թ. մայիսի 21-ին ԱժԽ-ն ընտրել էր լիազոր պատվիրակություն, որի կազմում էին՝ Վարլ. Շերվաշիձեն, Գ. Էմուխվարին, Դ. Ջախարովը, Գ. Ջուլսբայան, Մ. Թարնավան, Վ. Անչաբավարին, Դ. Համաձայն 1920 թ. հունիսի 24-ին նրանց տրված մանդատի՝ պատվիրակությունը պարտավորեցվում էր հետևել ԱժԽ-ի կողմից հաստատված սահմանադրության նախագծի դրույթներին և հնարավոր չափով պիտի պաշտպաներ Աբխազիայի լայն ինքնավարության սկզբունքը⁴⁴⁰: Թիֆլիսում պատվիրակության անդամները 1920 թ. հու-

⁴³⁵ ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 101:

⁴³⁶ *Борьба за Октябрь в Абхазии (1917-1921 гг.)*. Сб. док. и мат. Сухуми, 1967, с. 114.

⁴³⁷ ЛАКОБА Н. А. *Статьи и речи*, с. 210.

⁴³⁸ Դիմելով Վրաստանի կառավարությանը՝ նրանք գրում էին. «...Представители грузинского правительства не только не сумели наладить дружеских отношений между народностями Абхазии и грузинским правительством, но, наоборот, оттолкнули от себя и тех, кто искренне поддерживал республику Грузии... результатом такой политики был выход из фракции социал-демократической партии меньшевиков Грузии почти всех меньшевиков-абхазцев». Տե՛ս «СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТ», 6.X.1919.

⁴³⁹ Աբխագ պատմաբանները համարում են, թե նախարարի ելույթն ընդդիմության նկատմամբ սպառնալի բովանդակություն ուներ (*История Абхазии*, с. 318), սակայն ինչպես ճիշտ նկատել էին վրաց հետազոտողները՝ որևէ սպառնալիք նրա մեջ չկար (ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 102):

⁴⁴⁰ МЕНТЕШАШВИЛИ А. *Исторические предпосылки...*, с. 79, док. N 6.

է գործեր մինչև Վրաստանի սահմանադրության վերջնական վավերացումը: Եւ վրաց, և՛ արխագ արդի պատմաբանները միասնական են այն հարցում, որ ուշացած այս որոշումն այլևս ոչ մի նշանակություն չուներ և, հետևապես, չէր կարող որևէ իրական ուժ ունենալ⁴⁶⁴:

Աբխազիայի կարգավիճակի հիմնահարցը, իր լուծումը չգտնելով Վրաստանի Դեմոկրատական Հանրապետության գոյության շրջանում, օրակարգի մեջ էր մնում նաև խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո:

ՎԵՐՋՆԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ
(ԱԲԽԱՉԻԱՅԻ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԻ ԿԱՅԱՑՈՒՄԸ ԽՈՂՀՐԴԱՅԻՆ
ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ)

Այսրկովկասում խորհրդային կարգերի հաստատման նախօրեին արխագ հասարակությունն ազգային բազմակուտակ հարցերի լուծումը տեսնում էր Աբխազիայի կարգավիճակի բարձրացման մեջ: Չնայած բազմաթիվ փորձերին՝ 1918-1920 թթ. ինքնիշխանության գաղափարն իրականացնել չէր հաջողվել, որը Աբխազիայի կարգավիճակի շուրջը 1920-ական թվականներին հարուցեց նոր հակամարտություն:

Խորհրդային Ռուսաստանի Կարմիր բանակի ուժերով տեղի ունեցավ Վրաստանի խորհրդայնացումը: Ինչպես գրում է վրաց պատմաբան Դևի Ստուրուան, «1921 թ. փետրվարին Վրաստանի պետականությունը ձևականորեն չէր վերացել, այլ տեղի էր ունեցել հասարակական-քաղաքական կարգերի ուժային փոփոխում, Վրաստանի... բոլշևիզացում»⁴⁶⁵:

Կարմիր բանակը 1921 թ. փետրվարի 19-ից մինչև մարտի 8-ը գրավեց ամբողջ Աբխազիան: Մարտի 6-ին ձևավորվեց Աբխազիայի Հեղկոմի հետևյալ կազմը. Ն. Լակոբա, Ն. Ակիրտավա, Պ. Ազնիաշվիլի: Հեղկոմի նախագահ ընտրվեց Ե. Էշբան, որը 1918 թ. գարնանն արդեն գլխավորում էր Սուխումի Ձինհեղկոմը: Բնորոշ է, որ խորհրդայնացման առաջին իսկ օրերից մինչև 1921 թ. մարտի վերջերը Հեղկոմի պաշտոնական փաստաթղթերում ոչինչ չի ասված Վրաստանի և Աբխազիայի հարաբերությունների վերաբերյալ: Բավարարվում էին ընդհանուր կարգախոսներով, ինչպես՝ «Կեցցե եղբայրական միությունը Վրաստանի և Աբխազիայի աշխատավորների միջև»⁴⁶⁶: Մոսկվայում ունենալով նախնական պայմանավորվածություններ, Վրացհեղկոմի անդամները համոզված էին, որ Վրաստանի ամբողջականությանը սպառնալիք չկա, և կոչ հրապարակեցին, ըստ որի «Աջարիայի, Աբխազիայի և Հարավային Օսեթիայի եղբայր ժողովուրդները ինքնուրույն են որոշում իրենց ճակատագիրը»⁴⁶⁷: Կարգախոսային բնույթ է կրում

⁴⁶⁴ Տե՛ս ԳԱՄԱԽԱՐԻԱ Դ. — ԳՈԳԻԱ Բ. Նշվ. աշխ., էջ 110: Նաև՝ ԼԱԿՈԲԱ Ս. Յ. *Очерки...*, с. 78. Նաև՝ *История Абхазии*, с. 320.

⁴⁶⁵ СТУРУА Д. *Сепаратистское движение в Абхазии в 60-е и 70-е годы нашего столетия*. Тб., 1995, с. 59.

⁴⁶⁶ *Укрепление Советской власти в Абхазии (1921-1925)*. Сборник док. и мат. Сост. ТУЛУМДЖЯН А. О. Сухуми, 1957, с. 14-15.

⁴⁶⁷ *Образование СССР*. Сборник док. М., 1972, с. 172.

Վրացիեղկոմի դիմումը Աբխազիայի Հեղկոմին, որտեղ մասնավորապես ասված է, «որ բոլոր փոքր ժողովուրդները հնարավորություն են ստանում ապրելու ըստ իրենց բնորոշ առանձնահատկությունների»⁴⁶⁸: Դիմումի մեջ Աբխազիայի և Վրաստանի հարաբերությունների վերաբերյալ որևէ առաջարկության բացակայությունը վկայում է բանակցությունների անդրկուլիսյան բնույթի մասին: Միաժամանակ Վրացիեղկոմի մարտի 8-ի «Վրաստանի ԽՍՀ կառավարման համակարգի մասին» որոշման մեջ ասված է, որ «մահանգային հեղկոմները պետք է լինեն երեքը. Թիֆլիսի, Զուբայիսի, Բաթումի և մեկ շրջանային՝ Սուխումի կամ Աբխազիայի»⁴⁶⁹: Ենթադրվում էր, թե Աբխազիան կստանա ինքնավար մարզի կարգավիճակ: Հետագա իրադարձությունները, սակայն, զարգացան ոչ նախնական ծրագրի համաձայն:

1921 թ. մարտի առաջին կեսին տեղի ունեցավ Աբխազիայի պատասխանատու աշխատողների երկու խորհրդակցություն, որտեղ որոշվեց հռչակել Աբխազիայի ինքնուրույն հանրապետություն, իսկ շրջանային բուլշևիկյան կուսկազմակերպությունը կոչել՝ Աբխազիայի Կոմունիստական կուսակցություն⁴⁷⁰: Մարտի 26-ին Աբխազիայի Հեղկոմի անդամները Լենինին և Ստալինին հեռագիր հղեցին, որտեղ առաջ էին քաշում Աբխազիայի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության հռչակման և այն ՌՍՖՍՀ-ի կազմում ընդգրկելու հարցը: Որոշումը հիմնավորվում էր «իր ճակատագիրը անմիջականորեն Խորհրդային Ռուսաստանի հետ կապելու» արխազ ժողովրդի զանգվածային ցանկությանը և «Աբխազիայի ինքնուրույնության հռչակումով Կարմիր բանակի պայքարի ազատագրական բնույթն ամրապնդելու ձգտումով՝ ինչպես Աբխազիայի աշխատավոր զանգվածների գիտակցության, այնպես էլ արտասահմանի հասարակական կարծիքի մեջ»⁴⁷¹: Այս դիմումը դարձավ արխազ բուլշևիկների նախորդ հակամենշևիկյան քարոզչության տրամաբանական շարունակությունը, որի հիմնական դրույթներից էր Խորհրդային Ռուսաստանին միավորվելու անհրաժեշտությունը, ինչը նշանակում էր նաև խորհրդային կարգերի հաստատում:

Խորհրդայնացումից հետո վերադառնալով վտարանդիությունից՝ Ե. Էշբան ստիպված էր այս տրամադրությունները նկատի առնել:

«...Կարծում էինք, - գրում է նա, - որ Աբխազիան գոյություն կունենա որպես Խորհրդային Վրաստանի անբաժանելի մասը, սակայն երբ մենք այստեղ եկանք և պարզեցինք, թե ինչպիսի մթնոլորտ ենք ընկել, մենք ստիպված էինք ընդունել Աբխազիայի անկախության տարբերամենք միաձայն կանգ առանք այն բանի վրա, որ ազգային կը» և «...մենք միաձայն կամար անհրաժեշտ է, թեպետ և ժամպատակության վերացման համար անհրաժեշտ է, հռչակել Աբխազիայի անկախությունը»⁴⁷²: Աբխազ բուլշևիկների 1921 թ. ռազմավարությունը հաշվի էր առնում 1918 թ. իրենց կողմից թույլ տրված լուրջ վրիպումները, երբ Աբխազիայում ժամանակավոր հաստատվեցին խորհրդային կարգեր, սակայն առանց նրա պետականության վերականգնման, որին և ձգտում էին արխազական ժողովրդի լայն շրջանակները: Նկատի ունենալով քաղաքական ինքնուրույնության համար 1918-1920 թթ. արխազների պայքարը, Աբխազիայի բուլշևիկները խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո առաջ քաշեցին ինքնուրույն պետականության գաղափարը:

Վրաց և արխազ բուլշևիկների միջև ծագած տարաձայնությունները վերացնելու նպատակով միջնորդի դերը ստանձնեց ՌԿ(բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի քարտուղար Սերգո Օրջոնիկիձեն: 1921 թ. մարտի 27-ին Ե. Էշբան նրա հետ ունեցած գրույցի ընթացքում Հեղկոմի անունից առաջարկեց վավերացնել Աբխազիայի հռչակումը որպես ինքնուրույն հանրապետություն ՌՍՖՍՀ անմիջական կազմում⁴⁷³: Ե. Էշբան Հեղկոմի դիրքորոշումը հիմնավորում էր այն բանով, թե արխազների մոտ ձգտումը դեպի ազգային ինքնորոշում հարուցեց մենշևիկների քաղաքականությունը: Մեկ այլ առիթով այս գնահատականը հաստատում է Օրջոնիկիձեն, չբարցնելով, որ «մենշևիկների ազգայնական քաղաքականությունը ծնեց կորուկ հակավրացական տրամադրություններ Աբխազիայի, Աջարիայի և Հարավային Օսեթիայի բնակչության մեջ»⁴⁷⁴: Օրջոնիկիձեն, զարմանք հայտնելով, որ «արխազ ընկերների» կողմից հարցը առաջին անգամ նման մեկնաբանման էր արժանանում, այնուամենայնիվ համաձայնեց հռչակել Աբխազիան ինքնուրույն հանրապետություն⁴⁷⁵: Միաժամանակ նա խորհուրդ տվեց շրջանցել Աբխա-

⁴⁷² Նույն տեղում, էջ 44:

⁴⁷³ МЕНТЕШАШВИЛИ А. Октябрьская..., с. 189.

⁴⁷⁴ ОРДЖОНИКИДЗЕ Г. К. Статьи и речи. Т. I. М., 1959, с. 199-200.

⁴⁷⁵ 1921 թ. դեկտեմբերին Վրացիեղկոմի նախագահ Ֆ. Մախարաձեն զանգատվում էր ՌԿ(բ)Կ ԿԿ, որ Կովկասյան բյուրոն և XI բանակի Հեղկոմի խորհուրդը վաստացի հանդիսանում են իրական իշխանության բարձրագույն մարմիններ և միանգամայն առանց Վրաստանի կոմկուսի ԿԿ-ի ու Հեղկոմի գիտության բոլոր դեպքերում անատարելի կերպով որոշում են Վրաստանին անմիջական վերաբերող քաղաքական բոլոր կարևորագույն

⁴⁶⁸ Революционные комитеты Абхазии в борьбе за установление и упрочение Советской власти (февраль 1921 — февраль 1922). Сборник док. Сухуми, 1961, с. 27.

⁴⁶⁹ Революционные комитеты Грузии. Сборник док. и мат. Сухуми, 1963, с. 78.

⁴⁷⁰ САГАРИЯ Б. Е. Национально-государственное строительство в Абхазии (1921-1931 гг.). Сухуми, 1970, с. 25.

⁴⁷¹ Նույնի՝ Образование и укрепление советской национальной государственности в Абхазии (1921-1938 гг.). Сухуми, 1981, с. 41-42.

գիայի դաշնության հարցը թե՛ Ռուսաստանի, թե՛ Վրաստանի հետ, մինչև այդ հարցի վերաբերյալ Ռ.Կ(Բ)Կ Կենտկոմի վճիռը⁴⁷⁶։ Ի վերջո նրանք համաձայնության եկան հանդիպել Բաթումում մարտի 28-ին։ Նշված օրը տեղի ունեցավ Կովկասյան բյուրոյի (Ս. Օրջոնիկիձե), Վրաստանի կոմկուսի Կենտկոմի (Շ. Էլիավա, Մ. Թորոշելիձե, Ս. Զավթարաձե) և Աբխազիայի Հեղկոմի (Ե. Էշբա, Ն. Լակոբա) ներկայացուցիչների համատեղ խորհրդակցությունը, որը վարում էր Ս. Օրջոնիկիձեն։ Օրակարգում մեկ հարց էր՝ «Խորհրդային իշխանության և Աբխազիայում Կոմկուսի կառուցվածքի մասին»։ Երկար վիճաբանություններից հետո չհաջողվեց փոստալ Վրաստանի կազմ ընդգրկվելու համար Աբխազիայի ներկայացուցիչներից որևէ համաձայնություն։ Մարտի 29-ին խորհրդակցությունը վճիռ կայացրեց. «Մինչև Աբխազիայի Խորհուրդների համագումարը Ռ-ՍՖՍՀ կամ ՎՍԽՀ հետ Խորհրդային Աբխազիայի դաշնության հարցը մնում է բաց և Աբխազիան հայտարարվում է Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետություն»⁴⁷⁷։ Աբխազիայի կուսկազմակերպության ղեկավար մարմինը ժամանակավոր կարգավիճակ ստացավ՝ Ռ.Կ(Բ)Կ Կազմբյուրո և ենթարկվեց անմիջականորեն Կովկասյան բյուրոյին։ Ինչպես կարծում են վրաց հետազոտողներից ոմանք (Մ. Գ. Գափրիձե, Գ. Գ. Գեորգաձե և այլք), «մարտի 29-ին Բաթումի խորհրդակցությունը փաստացի ստիպված էր ճանաչել Խորհրդային Աբխազիայի անկախությունը հանգամանքների ճնշման ներքո»⁴⁷⁸։

1921 թ. մարտ ամսին քաղաքական կացությունը Վրաստանում, ինչպես նաև ամբողջ Կովկասում տակավին մնում էր անորոշ։ Հայաստանում և Գաղստանում հակաբոլշևիկյան ապստամբության դրոշը բարձրացրած ուժերը առայժմ ընկճված չէին։ Անցել էր մի քանի օր ինչ անկում էր ապրել Վրաստանի անկախ պետականությունը։ Վրաց հասարակության մեծ մասը վերաբերվում էր կարմիրբանակայիններին իբրև նվաճողների։ Խորհրդայնացված Վրաստանի կոմունիստական կառավարությունը հենվելով օտար սվինների վրա որևէ համբավ չէր

հարցերը։ Տե՛ս ЛЕЖАВА Г. П. *Технологии этнической мобилизации. Из истории становления грузинской государственности (1987-1993)*. М., 2000, с. 93.

⁴⁷⁶ МЕНТЕШАШВИЛИ А. *Октябрьская...*, с. 189.

⁴⁷⁷ Укрепление Советской власти в Абхазии (1921-1925), с. 27.

⁴⁷⁸ По поводу искажения грузино-абхазских взаимоотношений. Тб., 1991, с. 85. Վրաստանի Ազգային Արախմիայի ակադեմիկոս Մարիան Լորրիփանիձեն արտահայտվում է ավելի հստակ. «...Грузинские большевики не случайно пошли на уступку. Хотя переговоры велись после аннексии Грузии, но они велись в условиях борьбы за упрочение и сохранение власти, и грузинские большевики нуждались в поддержке своих абхазских коллег... Единственное, что заботило грузинских большевиков — это сохранение власти» (ЛОРДКИПАНИДЗЕ М. *Абхазы и Абхазия*, с. 57-58).

վայելում։ Հակառակ խորհրդային պատմագրության պնդումների, արխիվները զգուշաբար, առանց խանդավառության դիմավորեցին Կարմիր բանակը։ Այդ դժվարին կացության մեջ կոմունիստական իշխանությունները ստիպված էին խուսանալ։ Սա է այն իրավիճակի ընդհանուր բնութագիրը, որի ֆոնի վրա կայացել էր խորհրդակցությունը Բաթումում։ Այս անդրկուլիսյան բանակցությունների ամբողջ ընթացքը բանձր մշուշի մեջ է։ Իր նշանակությամբ եզակի վկայություն է թողել Ն. Լակոբան, Վրաստանի կոմկուսի 4-րդ համագումարի ամբիոնից վերիիջելով այդ դեպքերը։ «Աբխազիայի անկախության հարցը, - սասց նա, - ծագում է 1921 թ. և խորհրդայնացումից անմիջապես հետո առաջ է քաշվում իմ և ընկ. Էշբայի կողմից։ Բաթումում մենք, ընկ. ընկ. Սերգոն [Գ. Կ. Օրջոնիկիձեի կուսակցական կեղծանունը. - Բ. Մ.] և Էլիավան ապացուցում էինք, որ նման անկախությունը ներկա պահին անհրաժեշտ է Աբխազիայում իրական խորհրդային իշխանություն ստեղծելու նպատակով, սակայն անհրաժեշտ է որպես ցուցանակ»⁴⁷⁹։

Բաթումում հնչած ելույթների իրական բովանդակության մասին, ավաղ, կարելի է միայն ենթադրություններ անել։ Ըստ առկա փաստերի, Աբխազիայի ներկայացուցիչների հիմնական փաստարկն այն էր, որ Վրաստանից անկախության ճանաչումը համբավ կբերի նոր իշխանություններին արխազ ժողովրդի շրջանակներում։ 1921 թ. կոմունիստական առաջնորդները հմուտ կերպով օգտագործեցին «արխազական խաղաքարը»։ Ստալինը, որպես կովկասյան գործերի պատասխանատու և ազգությունների ժողկոմ, բույլատրեց Աբխազիայի «անկախության» հռչակումը՝ դրանով շահելով արխազների համակրանքը։ Եթե 1918 թ. արխազների մեծամասնությունը մերժում էր խորհրդային իշխանությունը, ապա 1921 թ. բոլշևիկների ձեռքից ստանալով «անկախություն»՝ արխազների համար նոր իշխանության և Աբխազիայի անկախության պաշտպանումն ընկալվեց հավասարազոր։ Համապատասխանորեն խորհրդային կարգերի հակառակորդներն ընկալվում էին որպես արխազ ժողովրդի թշնամիներ, ինչն արտահայտվեց նաև Վրաստանում 1924 թ. հակաբոլշևիկյան ապստամբության (ելույթին մասնակից դարձան նաև Սամուրզականի Սաբերիո, Ռեչխի, Գունուրիչի գյուղերը)⁴⁸⁰ ճնշմանն արխազների գործուն մասնակցությամբ⁴⁸¹։ Ոչ լիարժեք անկախության հռչակումով, բոլշևիկները ցանկություն ունեին ստեղծել ավելի լայն «իրավունքների» տրամադրման պատրանք, քան

⁴⁷⁹ ЛАКОБА Н. А. Նշվ. աշխ., էջ 176:

⁴⁸⁰ Борцы за Советскую власть в Абхазии. Сухуми, 1973, с. 60.

⁴⁸¹ Տե՛ս На местах: Правительственное сообщение Совнаркома Абхазии. Крестьянство шлет свои отряды. В Сухуме. — "ЗАРЯ ВОСТОКА", 7.IX.1924.

Աբխազիան ուներ Վրաստանի Դեմոկրատական Հանրապետության կազմում:

Աբխազիայի «անկախության» հռչակումը բացատրվում էր նաև խորհրդային իշխանության արտաքին քաղաքական նպատակներով: Պարտություն կրելով պատերազմում Լեհաստանի դեմ, ինչը նշանակում էր «համաշխարհային պրոլետարական հեղափոխության» ծրագրերի ձախողում Արևմուտքում, Խորհրդային Ռուսաստանի առաջնորդները հայացքը հառեցին դեպի Արևելք, միաժամանակ նպատակ ունենալով տեղի ժողովուրդներին համոզել, թե ինչպես է խորհրդային իշխանությունը հոգում փոքրաթիվ ազգությունների կարիքները: Այդ փուլում Լենինը պարբերական հիշեցնում էր, որ «...ավելի լավ է ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ չափազանցնել զիջողականության և փափկության մեջ, քան չչափազանցնել»⁴⁸²: Լենինը ոչ պակաս գգուշավոր էր Վրաստանի վերաբերյալ: «...Վրաց ազգի նկատմամբ մենք ունենք տիպիկ օրինակ, երբ անհրաժեշտ է կրկնակի գգուշավորություն, կանխողականություն և զիջողականություն մեր կողմից»⁴⁸³, - հիշեցնում էր նա:

Աբխազիայի Հեղկոմը, հիմնվելով Բաթումի որոշման վրա, հռչակեց Աբխազիայի ԽՍՀ և այդ մասին 1921 թ. մարտի 31-ին ռադիոգիր ուղարկեց Լենինին, Ստալինին, Չիչերինին, ինչպես նաև Վրաստանի, Հայաստանի, Ադրբեջանի, Լեռնական հանրապետության հեղկոմներին⁴⁸⁴: Վրացիեղկոմը դրան արձագանքեց տևական դադարից հետո, ինչը կարելի է գնահատել որպես Բաթումի որոշումների կողմնակիցների և հակառակորդների միջև Վրաստանի Կ(բ)Կ Կենտկոմում մերթն պայքարի ծավալման արդյունք: Վերջինները, որոնք անվանվեցին «ազգային ուկլոնիստներ», դեմ էին արտահայտվում Աբխազիայի, Աջարիայի և Հարավային Օսեթիային ինքնավարություն տրամադրելուն⁴⁸⁵: Այդ հարցում նրանց պաշտպանում էին Վրաստանում դեռևս գոյություն ունեցող քաղաքական մյուս կուսակցությունները: Այդ առիթով «ձախ» սոցիալիստ-ֆեդերալիստների «Տրիբունա» թերթը գրում էր՝ «Վրաստանում որևէ Հարավ-Օսիա գոյություն չունի, կան միայն վրացիների միջև ապրող օտեր: Վրացական օտերի ինքնավարությունն անհեթեթություն է...»⁴⁸⁶: Ժամանակակից վրացական պատմագրությունը «ուկլոնիստներին» կոչում է «խսկական վրաց հայրենասերներ, ովքեր պայքարում էին Վրաստանի իրական անկախության համար, չէին զի-

ջում ո՛չ մեծապետականներին, ո՛չ էլ՝ աբխազ և օս անջատողականներին»⁴⁸⁷:

Միայն 1921 թ. մայիսի 14-ին Վրաստանի Կ(բ)Կ Կենտկոմը հատուկ որոշումով հաստատեց Բաթումի պայմանավորվածությունները, միաժամանակ նշելով, որ Աբխազիան մնում է ինքուրույն մինչև Խորհուրդների իր համագումարը, ուր պետք է վերջնական վճռվեր նրա ապագա դրության հարցը: Ի կատարումն կուսակցական մարմնի քաղաքական որոշման Վրացիեղկոմը, դարձյալ երկար դադարից հետո (ինչը վկայում է բանավեճի շարունակումը), Աբխազիայի աշխատավորների 1-ին համագումարի նախաշեմին՝ մայիսի 21-ին հրապարակում է «Աբխազիայի ԽՍՀ-ի անկախության մասին» հռչակագիրը: Նշվում էր, որ Վրաստանի և Աբխազիայի հետագա փոխհարաբերությունների հարցը վերջնականապես վճռվելու է այս հանրապետությունների խորհուրդների համագումարներում: ՌՍՖՍՀ-ի հետ Աբխազիայի դաշնության մասին խոսք այլևս չկար⁴⁸⁸: Այն հրապարակելիս «աբխազ ընկերներից» Վրացիեղկոմի անդամները հավանաբար ստացել էին որոշակի երաշխիքներ: «Երբ մարտին մենք մտանք Սուխում, ասացինք՝ պետք է կարճ ժամանակահատված, Աբխազիայի և Վրաստանի աշխատավորների միջև ազգային հալածանքը վերացնելու համար և պետք է, որ մենք հայտարարենք անկախ հանրապետություն»⁴⁸⁹, - նշում է Ն. Լակոբան: Նույն ոգով է արտահայտվում նաև Ե. Էշբան. «Նպատակ ունենալով վերացնել ազգային հալածանքը, որոշվեց գոնե ժամանակավոր հայտարարել Խորհրդային Աբխազիայի անկախությունը»⁴⁹⁰:

Վրացիեղկոմի հռչակագիրն ընթերցվեց Ս. Քավթարաձեի կողմից մայիսի 28-ին Աբխազիայի աշխատավորների 1-ին համագումարում, որը և ընդունվեց մեծ ոգևորությամբ: Պատասխանելույթում Ե. Էշբան բոլոր հիմքերն ուներ նոր իշխանության փառաբանման համար, ասելով՝ «Ամիսներով թախանձում էին Թիֆլիսում շինձու ինքնավարության մասին, սակայն մույնիսկ սնամեջ ինքնավարության նրանք [իմա՝ Աբխազիայի ժողովրդական խորհրդի անդամները. - Բ. Մ.] չէին կարող հասնել... Եկան բոլշևիկները և պստիկ Աբխազիան ունի իրական անկախություն»⁴⁹¹: Այս առիթով 1921 թ. օգոստոսի 12-ին կայացած Կովկասյան երկրամասային կուսխորհրդակցության ժամանակ Ս. Օրջոնիկիձեն նշեց. «Երբ Աբխազիան պահանջեց անկախություն, մենք

⁴⁸² ЛЕНИН В. И. ПСС, т. 45-й, с. 360.

⁴⁸³ Նույն տեղում, էջ 359-360:

⁴⁸⁴ *Борьба за Октябрь в Абхазии*, с. 220-221, док. N 243.

⁴⁸⁵ *Очерки истории Коммунистической партии Грузии*. Тб., 1971, с. 428.

⁴⁸⁶ Տե՛ս МЕНТЕШАШВИЛИ А. *Октябрьская...*, с. 198.

⁴⁸⁷ СТУРА Д. Նշվ. աշխ., էջ 58:

⁴⁸⁸ *Борьба за упрочение Советской власти в Грузии (1921-1925)*. Сб. док. и мат. Тб., 1959, с. 59.

⁴⁸⁹ ЛАКОБА Н. А. Նշվ. աշխ., էջ 34:

⁴⁹⁰ *Съезды Советов Абхазии (1922-1923 гг.)*. Сб. док. и мат. Сухуми, 1959, с. 92.

⁴⁹¹ *Укрепление Советской власти в Абхазии (1921-1925)*, с. 44-45.

յունների⁵⁰²: Այսպիսով, Աբխազիայի կոմունիստներն ինքնուրույն միակողմանի փոխեցին վերադաս Կովկասյան բյուրոյի որոշումը «ինքնավարացման» մասին⁵⁰³: Այս անհնազանդության դրդապատճառները

⁵⁰² САГАРИЯ Б. Е. *Образование и укрепление...*, с. 50. Այդ որոշումը կուսակցական բարձր առյուծների անհնազանդ ճնշման հետևանքն էր: 1921 թ. սեպտեմբերին Ստալինն արգելել էր «առանց Վրաստանի Ֆինժոդկոմի համաձայնության արխագներին դրամի հատկացումը»: Աբխազ ղեկավարությունը դիմել էր Կովկասյան բյուրոյի նախագահին՝ մասնավորապես նշելով նաև, որ «հանրապետության պետական ապարատի հետագա աշխատանքը, բորադրամի բրոնիկական բացակայության պատճառով, դարձել է անհնարին»: Ն. Լակոբան մատնանշում էր, որ դա նպատակ է հետապնդում տնտեսապես խեղդել ըմբոստ հանրապետությունը և զցել վերջինս նրանց ձեռքը, «ովքեր համարում են Աբխազիան Վրաստանի անբաժան մասը» (տես *История Абхазии*, с. 329): Վրաստանի կազմում Աբխազիայի «փերնավարացման» ծրագրի դեմ անգիջում պայքար էին ծավալում նախկին «անկախ սոցիալիստները», որոնք գրադեցրել էին մի շարք կարևոր պաշտոններ. Մ. Յագուրիան հանդիսանում էր ՆԳ ժողովում և Չեկայի պետ, Դ. Ալանիան՝ ֆինանսների ժողովում, Ի. Մարգանիան՝ Հեղափոխական սրիբունայի նախագահ, Ս. Չանբան՝ լուսավորության ժողովում: Այնուամենայնիվ, նրանց ահաբեկում էին կոմունիստական կուսակցության շարքերից վտարման հետևանքով: Տես ГАМАХАРИЯ Д. — ЧАНИЯ В. *"Оккупация" Абхазии: мифы и реальность?!* - СГ, 3.V.1991.

⁵⁰³ Վրաց-աբխազական միութենական համաձայնագրի սնունդն և կերման նպատակով Թիֆլիս էր գործողվել Ե. Էշբան: Հավանաբար Վրաստանի ղեկավարները մերժեցին առաջարկված բանաձևը, որի հետևանքով Էշբան 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ին դիմել էր Կովկասյան բյուրոյի խնդրանքով՝ «առաջ բաշել ԽՍՀ Վրաստանի և ԽՍՀ Աբխազիայի նորմալ փոխաբարբերությունների հարցը [այդ մարմնի] նախագահության կամ պլենումի մոտակա նիստում»: Տես ЛЕЖАВА Г. П. *Между Грузией и Россией: исторические корни и современные факторы абхазо-грузинского конфликта XIX-XX вв.* М., 1997, с. 103. 1921 թ. հոկտեմբերի 26-ին Աբխազիայի Հեղկոմի հայազանդ բացատրագիր էր հղել Կովկասյան բյուրոյի՝ «...За время меньшевистской власти в крестьянских массах Абхазии вполне оформилось национальное самосознание, выражавшееся в постоянных безрезультатных попытках Национального (рабочий) Совета осуществить автономию Абхазии в рамках меньшевистской Грузии. Утверждение Советской власти в Абхазии было воспринято массами, как освобождение от национального гнета Грузии, Батумское совещание 28-го марта приняло единственно правильное решение вопроса — независимость Абхазии; иное решение в то время было бы трудно поправимой ошибкой, которая подорвала бы в массах авторитет Советской власти. ...Экономически Абхазия вполне себя оправдывает, по географическому положению, она так же представляет обособленную область. ...Многонациональный состав ее населения также говорит в пользу независимости, присоединение ее к Грузии толкалось бы грузинским элементом, как победа их национальной идеи, а к РСФСР, соответственно, русским элементом. При независимом же существовании территориальной, а не национальной республики (республика Абхазия, а не Абхазская республика) для Советской власти создается вполне благоприятная обстановка... Единственное соображение, которое заставляет ставить вопрос о федерировании Абхазии с Советской Грузией или РСФСР — это незначительная территория и малочисленность ее населения. ...Особенной разницы в федерировании Абхазии с РСФСР или с ССРГ нет, но все же непосредственную и прямую связь целесообразно установить с ССРГ, ибо с самого начала Кавбюро данный воп-

прос решался именно в этом смысле. ...Нужно в начале же отбросить мысль о ликвидации независимости Абхазии и включении ее, как автономной области в состав ССР Грузии, ибо к этому нет никакой необходимости, и такое решение было бы истолковано народом, как проявление двуличной политики с нашей стороны» (նույն տեղում, էջ 103-104). Բացառելով Վրաստանի և Աբխազիայի միջև որևէ վարչական կապի հնարավորությունը, Ե. Էշբան խնդրում էր Կովկասյան բյուրոյին արտահայտել տնտեսաֆինանսական և ոստիկանական ղաղափարներ: Միաժամանակ նա պահանջում էր այլ կովկասյան հանրապետությունների հետ համատեղ արտոնել Աբխազիայի համար երկրամասային միություններում մասնակցելու իրավունքը:

⁵⁰⁴ *История Абхазской АССР (1917-1937 гг.)*, с. 105.
⁵⁰⁵ Տես ГАМАХАРИЯ Д. — ЧАНИЯ В. *Аннексия Грузии и розыгрыш "абхазской карты"*. - СГ, 28.VI.1991.
⁵⁰⁶ ЛАКОБА Н. А. Նշվ. աշխ., էջ 177:
⁵⁰⁷ ЛЕЖАВА Г. П. *Между Грузией и Россией*, с. 105.
⁵⁰⁸ САГАРИЯ Б. Е. *Образование и укрепление...*, с. 51.

Կազմբյուրոն Վրաստանի Կ(ք)Կ Կենտկոմին կազմակերպչական առումով ենթարկելու մասին Կովկասյան բյուրոյի նոյեմբերի 24-ի որոշման փաստը⁵⁰⁹:

1918-1921 թթ. վրաց հասարակական կարծիքը ընտելացավ Աբխազիան Վրաստանի անբաժանելի մասը համարելու մտքին: «Անկախ Աբխազիան, որի բնակչության մեծ մասը կազմում են վրացիները՝ անընդունելի է և ստեղծված է լիովին այլ նպատակով, որին տեղաբնիկ վրացիները երբեք չեն ընտելանա: Սակայն մինչ այս հարցի վերջնական լուծումը անհրաժեշտ է, որ Վրաստանի Հեղկոմը... նշանակի Աբխազիայում «Ներկայացուցիչ», որը կպաշտպանի... վրացիների շահերը»⁵¹⁰, - գրում էր վրացական մամուլը: Վրաց կոմունիստները չէին կարող հաշվի չառնել այս տեսակետները, առավել ևս իրենցից ոմանք տողորված էին այդ տրամադրություններով: Քանի որ Աբխազիան արդեն հայտարարված էր անկախ հանրապետություն, Վրաստանի «տարածքային ամբողջականությունը» պահպանելու նպատակով, վրաց ղեկավարների սթափ մտածող մասը չսակարկեց ինքնավարության պաշտոնական կարգավիճակի վերաբերյալ և համաձայնություն տվեց «պայմանագրային հանրապետությանը», որպես փոխզիջումային տարբերակի: Տեղի ունեցավ նաև Աբխազիայի ղեկավարության շրջադարձը դեպի Վրաստանի հետ միությունը: Այդ է վկայում 1922 թ. հունվարին Վրաստանի կոմկոմի առաջին համագումարում Ե. Էշբայի ելույթը: «Մենք ոչ մի բոլոր չէինք դադարում քարոզել ընդդեմ այսպիսի անկախությանը և քարոզչության արդյունքը ակնհայտ է»⁵¹¹, - հայտարարեց նա:

1921 թ. դեկտեմբերի 16-ին Աբխազիայի և Վրաստանի լիազոր ներկայացուցիչները (Ն. Ակիրտավա, Ս. Կարտոզիա, Ս. Քավթարաձե) կնքեցին միութենական դաշնագիր, որի առաջին հոդվածն ամրագրում էր, որ վերոնշյալ հանրապետությունները կազմում են միմյանց հետ ռազմական, քաղաքական և տնտեսաֆինանսական դաշինք⁵¹²: Մարզային կուսկոնֆերանսում, «Անդրկովկասի հանրապետությունների դաշնության մասին» զեկույցով, 1922 թ. հունվարին հանդես եկավ Ն. Լակոբան: «...Խորհրդային իշխանության գաղափարի պահպանման նպատակով մանր ազգությունների շրջանակներում՝ ինչպես օրինակ արխազականի, անհարժեշտ էր մեկ բույեով Աբխազիան հայտարարել անկախ հանրապետություն...»⁵¹³, - նշեց նա:

⁵⁰⁹ Նույն տեղում:

⁵¹⁰ ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 476, վավ. N 265:

⁵¹¹ САГАРИЯ Б. Е. *Образование и укрепление...*, с. 56.

⁵¹² *По поводу искажения...*, с. 90.

⁵¹³ ЛАКОБА Н. А. Նշվ. աշխ., էջ 24:

Աբխազիայի Խորհուրդների առաջին համագումարը, որի անհրաժեշտության մասին խոսում էին խորհրդայնացման առաջին իսկ օրից, գումարվեց 1922 թ. փետրվարի 12-17-ը: Երբ համագումարում հրապարակվեցին Վրաստանի հետ միութենական դաշնագրի դրույթները՝ ներկաների որոշ մասը բարձրաձայն բողոքեց: Մամուրզականի պատվիրակները, սակայն, դարձյալ պահանջում էին միանալ Վրաստանին⁵¹⁴: Դրա դեմ կտրուկ ճառով հանդես եկավ Ս. Բասարիան: Համագումարի նախագահության անդամներ Յաղուր Դուբայան և Դուգ Տարբան ասում էին, թե «Աբխազիայի ազատությունը վտանգված է»: Մեկ ուրիշ պատվիրակ վստահեցնում էր, թե «սեփական անկախությունը մենք կպաշտպանենք դաշույներով»⁵¹⁵: Էշբայի և Լակոբայի հասցեին նետվեց դավաճանության մասին մեղադրանքը: Վերջինս ստիպված էր արդարանալ և հակաճառել, թե «Աբխազիայի անկախությունը Վրաստանը չի խլում...»⁵¹⁶: Ինչ անկախության մասին էր խոսքը, եթե իր իսկ բառերով՝ այն հռչակված էր մեկ բույեով: Պատվիրակներին վստահություն ներշնչելու նպատակով նա երաշխիքներ տվեց. «Եթե Վրաստանը սկսելու է խլել, մենք բողոքարկելու ենք հեղափոխության շտաբին՝ ՌԿԿ, ՀԿԳԿ, ընկ. Լենինին: Աբխազիայի աշխատավորների անկախությունը ոչ ոք չի կարողանա խլել, քանի դեռ գոյություն ունի խորհրդային իշխանությունը»⁵¹⁷: Համագումարն ընդունեց որոշում՝ «Անդրկովկասի հանրապետությունների դաշնության և ԽՍՀ Աբխազիայի ու ԽՍՀ Վրաստանի դաշնության մասին», որի երրորդ կետով առաջարկվեց Աբխազիայի ԿԳԿ-ին մշակել վրաց-աբխազական նոր դաշնագիր այն հիմունքներով, ինչպիսին է Անդրկովկասի հանրապետությունների միութենական դաշնագիրը⁵¹⁸:

Աբխազական կողմը, այնուամենայնիվ, համաձայնվեց կապել դաշնային հարաբերություններ Վրաստանի հետ՝ ի նկատի ունենալով, որ վերջինս պատրաստվում է նույն հարաբերությունների մեջ մտնել հարևան Հայաստանի և Ադրբեջանի հետ: Հետևապես արխազներից շատերը պատրանք ունեին այդ միջոցով խուսափել «ինքնավարացումից» և վերահաստատել իրենց հանրապետության ինքնուրույն կարգավիճակը: Բնական է, որ Աբխազիային չէր թույլատրվել մտնել դաշնային միության մեջ նաև Հայաստանի և Ադրբեջանի հետ: Խորհրդային Վրաստանի 1922 թ. սահմանադրությունը, սակայն, չէր նախատեսում որևէ դաշնային հարաբերություններ Աբխազիայի հետ, պահպա-

⁵¹⁴ Съезды Советов Абхазии (1922-1923 гг.), с. 56, 89, док. NN 21, 28.

⁵¹⁵ ЛАКОБА Н. А. Նշվ. աշխ., էջ 37:

⁵¹⁶ САГАРИЯ Б. Е. *Образование и укрепление...*, с. 58-59.

⁵¹⁷ ЛАКОБА Н. А. Նշվ. աշխ., էջ 41-42:

⁵¹⁸ Съезды Советов Абхазии (1922-1923 гг.), с. 121, док. NN 34.

ելով «ունիտար հանրապետության» սկզբունքը: Հետևապես, ակամայից, տեղի ունեցավ Աբխազիայի «ինքնավարացում», թեպետև ժամանակավորապես դա չէր արձանագրվել նրա և Վրաստանի միջև փոխհարաբերությունները կարգավորող փաստաթղթերում⁵¹⁹:

Աբխազիայի Խորհուրդների անդրանիկ համագումարը չի աստատեց 1921 թ. դեկտեմբերի 16-ի դաշնագիրը, սակայն, Վրաստանի Կ(Բ)Կ Կենտկոմի նախագահությունը 1922 թ. փետրվարի 27-ին որոշեց Աբխազիային տրամադրել 3 տեղ հանրապետական ԿԳԿ-ում, միաժամանակ վերջինս որակելով «ինքնավար հանրապետություն»⁵²⁰: Կուսդեկավարությունը հավանություն տվեց 1922 թ. մարտի 2-ին ընդունված Վրաստանի ԽՍՀ Սահմանադրության առաջին հոդվածի հավելվածին, որտեղ Աբխազիան հայտարարվում էր «միավորված» Վրաստանի հետ, ի տարբերություն Աջարիայի և Հարավային Օսեթիայի, որոնք մտնում են նրա կազմի մեջ⁵²¹: Սակայն այդ տարբերությունն ուներ ձևական բնույթ: Դեռևս 1921 թ. սեպտեմբերի 10-ին Աբխազիայի Կազմընտրության քարտուղար Ն. Սվանիձեն գրում էր Կովկասյան բյուրո, թե «Խորհրդային Աբխազիան իր տարածքով հավասար է Ռուսաստանի գավառին... Այնինչ ձևական նկատառումներով Աբխազիան հանդիսանում է ինքնուրույն հանրապետություն»⁵²²:

Աբխազիայի կարգավիճակը վերջնականորեն պետք է որոշվեր նրա սահմանադրությամբ, որի ստեղծման աշխատանքները սկսվեցին 1922 թվականին: Նրա տեքստի ձևավորումը ձգձգվեց այն սուր հակա-

⁵¹⁹ Այդ հարցը մնում է վիճելի վրաց-աբխազական հարաբերությունների մեջ: Ըստ վրաց պատմաբանների՝ «Грузия не являлась федеративной республикой в 20-х годах. Отсутствие федеративных органов власти, вхождение ССРА в состав Грузии, а не заключение союза между двумя равноправными государствами, статус автономной республики по Конституции СССР (1924 г. - Բ.Մ.) с правом автономной области и, главное, сама Конституция Абхазии опровергают утверждения о равноправных федеративных взаимоотношениях» (ГАМАХАРИЯ Д. – ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 125): Ի դեմս դրան, աբխազական կողմը, ելնելով հայտնի նպատակներից, մշտապես պնդել է հավասարության սկզբունքի մասին: Այսպիսով, աբխազ գիտնականները համոզված գրում են, թե «о федеративном, а не унитарном характере ССР Грузии неоднократно свидетельствовали видные государственные и общественные деятели, а также специалисты, занимающиеся этой проблемой» (տե՛ս *История Абхазии*, с. 334): Հիշյալ տեսակետը հնչում է նաև Աբխազական ԽՍՀ Գ.Խ 1990 թ. օգոստոսի 25-ի որոշման մեջ: Այդ փաստաթղթում ասված է, թե «в декабре 1921 г. под нажимом Сталина ССР Абхазия была принуждена на основе навязанного ей "особого договора" объединиться с Грузией в федеративный союз...» (տե՛ս *Постановление Верховного Совета Абхазской АССР "О правовых гарантиях защиты государственности Абхазии" // В сб.: Абхазия: Хроника необъявленной войны. Часть 1-я. Москва, 1992, с. 17).*

⁵²⁰ ТОИДЗЕ Л. Նշվ. աշխ., էջ 303:

⁵²¹ *По поводу искажения...*, с. 92.

⁵²² Տե՛ս ГАМАХАРИЯ Д. – ЧАНИЯ В. *Аннексия Грузии и розыгрыш "абхазской карты"*. - СГ, 28.VI.1991.

մարտության պատճառով, որն առաջացավ Վրաստանի Կ(Բ)Կ Կենտկոմի և Ռ.Կ.Կ Անդրերկրկոմի միջև՝ Այսրկովկասի հանրապետությունների դաշնության հարցի շուրջը: Վրաց «ուկլոնիստները», որոնք Կենտկոմում մեծամասնություն էին կազմում, այդ դաշինքը գտնում էին ոչ նպատակահարմար: Նրանք հետևողականորեն պաշտպանում էին Վրաստանի անկախ կարգավիճակը: 1922 թ. հոկտեմբերի 22-ին Կենտկոմի այդ կազմը հրաժարական տվեց: Դեկտեմբերի 10-ին Բարվում կայացած այսրկովկասյան Խորհուրդների անդրանիկ համագումարը հռչակեց ԱՍՖՍՀ, իսկ դեկտեմբերի 30-ին Մոսկվայում ստեղծվեց ԽՍՀՄ-ը, որի հիմնադիր անդամներն էին խորհրդային ազգային պետականության բարձրագույն աստիճան կրողները՝ միութենական հանրապետությունները, և որոնց հետևում էին նրանց կազմում գտնվողները՝ ինքնավար ԽՍՀ, ինքնավար մարզ և աշխատանքային կոմունա: Այդ համաչափությանը հակասում էր Աբխազիայի կարգավիճակը: Ունենալով ԽՍՀ կարգավիճակ, նա հանդիսանում էր միաժամանակ և «միութենական», և թե «միավորված» Վրաստանի հետ: Այսպիսի յուրահատուկ կարգավիճակը չէր շփոթեցնում Աբխազիայի ղեկավարներին: Ելույթ ունենալով 1922 թ. մայիսին կայացած 2-րդ մարզային կուսկոնֆերանսում, Ն. Լակոբան ասաց՝ «Մենք պետք է ասենք, որ այդ քաղաքական տեսակետները՝ անկախության հռչակումը և այլն, բարբառանք է, նրանով հրապուրվել պետք չէր... մեզ պետք էր ցուցանակ, և մենք կախեցինք, սակայն խոնարհվել նրա առջև պետք չէ»⁵²³: ԽՍՀՄ-ի ստեղծումից հետո խառնաշփոթ վերջնականորեն կազմակերպվեց: Ելույթ ունենալով Այսրկովկասի կոմունիստական կազմակերպությունների 2-րդ համագումարում (1923 թ.), Շավլա Էլիվան չկարողացավ ճիշտ գնահատել Աբխազիայի, Աջարիայի և Հարավային Օսեթիայի իրավական կարգավիճակը, վերջինս անվանելով հանրապետություն, երբ այն ինքնավար մարզ էր⁵²⁴: Իսկ 2-րդ մարզային կուսկոնֆերանսում Աբխազիայի վերաբերյալ Ն. Լակոբան ասում էր. «Մենք ինքնիշխան պետություն ենք, ճիշտ է՝ խորհրդային, բայց անկախ»⁵²⁵: Ինչպես երևում է՝ հասկացությունների կատարյալ խառնաշփոթ: 1924 թ. ԽՍՀՄ-ի առաջին սահմանադրության 15-րդ հոդվածում Աբխազիան ԽՍՀՄ-ի առաջին սահմանադրության 15-րդ հոդվածում Աբխազիան հանրապետություն⁵²⁶: Վերջինս, ինչ-հիշատակվում է իբրև ինքնավար հանրապետություն՝ Ղարաբաղի և Նախիջևանի ինքնավար մարզերը, ԽՍՀՄ ԿԳԿ-ի Ազգությունների Խորհրդում

⁵²³ Նույն տեղում:

⁵²⁴ САГАРИЯ Б. Е. *Образование и укрепление...*, с. 131.

⁵²⁵ Տե՛ս ГАМАХАРИЯ Д. – ЧАНИЯ В. *Аннексия Грузии и розыгрыш "абхазской карты"*. - СГ, 28.VI.1991.

⁵²⁶ *История советской Конституции (1917-1956)*. М., 1957, с. 463.

մեկ ներկայացուցիչ ունենալու իրավունք էր ստացել: Այս իրավիճակում Աբխազիայի սահմանադրության նախագիծ կազմողները չէին կարող կողմորոշվել նրա կարգավիճակի ճիշտ գնահատման գործում: Բացասական ազդեցություն ունեցավ նաև Վրաստանում ազգային հարցի շուրջը ծավալված բանավեճը:

1923 թ. մարտին գումարված Վրաստանի կոմկուսի 2-րդ համագումարի ամբիոնից հնչեցին Աբխազիայի տնտեսական շրջափակման կոչեր: Չայրույթի պատճառը այն էր, որ Աբխազիայի պաշտոնական մարմինները չէին ընդունել որևէ փաստաթուղթ, որը իրավականորեն վավերացներ կապը Վրաստանի հետ⁵²⁷: Ունանք դարձյալ փորձում էին օգտագործել տեղի մեգրելներին իբրև վրացական շահերի արտահայտիչ Աբխազիայում: «Տվեք մեզ, մինգրելներին, հնազանդ աբխազական կառավարություն: Սա է աբխազական տուրուղմբոցի իրական աստառը»⁵²⁸, - ճանաչում էր Ս. Օրջոնիկիձեն: Իսկ Վրաստանի երկրագործության ժողկոմ Ալեքսեյ Գեգեճկորին ասում էր, «եթե գերիշխող ազդեցությունն անհրաժեշտ է փոխանցել մինգրելների ձեռքը, ապա այդ դեպքում ինչի՞ համար է, հարցնենք, Աբխազական հանրապետության անվանումը»⁵²⁹: Վրաստանում ստեղծված իրավիճակով խիստ դժգոհ էին Մոսկվայում: Այս կապակցությամբ, 1923 թ. ապրիլին կայացած ՌԿԿ 12-րդ համագումարում ունեցած ելույթում Ստալինն ասաց. «Վերցնենք Վրաստանը: Այստեղ առկա է 30 տոկոս ոչ վրացական բնակչություն... Վրաց կոմունիստների որոշ մասում միտում է առաջացել՝ այնքան էլ հաշվի չնստել այդ մանր ազգությունների հետ... Դա շուրջինից է, վնասակար և վտանգավոր շուրջինից, որովհետև նա կարող է փոքր վրացական հանրապետությունը վերածել գզվտոցի ասպարեզի: Այնուամենայնիվ նա արդեն վերածել է իրեն գզվտոցի ասպարեզի...»⁵³⁰: Այս կտրուկ գնահատականը բնորոշում է Վրաստանում ստեղծված ներքաղաքական կացությունը: Այդ պայմաններում հասկանալի է դառնում Աբխազիայի ղեկավարության գոլաշարությունը Վրաստանի հետ իրավական կապերի ստեղծման գործում: Սերգո Օրջոնիկիձեն 1923 թ. դեկտեմբերի 21-ին Աբխազիայի Խորհուրդների 2-րդ համագումարում ստիպված էր հանգստացնել. «Աբխազիան հիմա ինքնուրույն հանրապետություն է... ով ուզում է դարձյալ վերածել նրան որևէ մեկի գաղութի, կստանա ձեռքերին»⁵³¹:

1923 թ. հունիսի 26-ին Աբխազիայի ԿԳԿ-ի նախագահությունը որոշեց որպես հիմք ընդունել Վրաստանի գործող սահմանադրությունը⁵³², իսկ 1925 թ. ապրիլի 1-ին Աբխազիայի Խորհուրդների համագումարին ներկայացվեց սահմանադրության նախագիծը: Աբխազական կողմը Վրաստանի հետ միայն «միութենական» հարաբերություններ էր սահմանում (գլուխ I, հոդված 4-րդ): Այսպիսով, վերահաստատվեց հավասարության սկզբունքը վրաց-աբխազական հարաբերություններում: Ուստի աբխազական խորհրդային առաջին սահմանադրության նախագիծը (գլուխ II, հոդված 5-րդ) հռչակում էր Աբխազիայի ԽՍՀ «ինքնիշխան» պետություն և դուրս գալու ազատ իրավունք էր վերապահում ԱՍՖՍՀ և ԽՍՀՄ-ից: Աբխազական սահմանադրության նախագիծը ենթադրում էր վրաց-աբխազական դաշնագրի խզման ազատ իրավունքը և նույն կարգի փոխհարաբերությունների վերահաստատում արդեն մեկ այլ խորհրդային հանրապետության, օրինակ, ՌՍՖՍՀ-ի հետ: Այս դրույթները խիստ հակասում էին Վրաստանի ԽՍՀ, ԱՍՖՍՀ, ԽՍՀՄ-ի սահմանադրություններին: Ըստ վրաց պատմաբան Ջ. Պապասքիրիի, Ն. Լակոբան և նրա գործակիցները 1925 թ. իրականացրել էին «սահմանադրական հեղաշրջում»⁵³³: Հետագոտողների միջև կան տարածայնություններ ԽՍՀ Աբխազիայի 1925 թ. Սահմանադրության օրինական լինելու մասին: Հիմք ընդունելով «3-րդ Համաաբխազական Խորհուրդների համագումարի տեղեկագիրը», ուր հայտնվում է Վրաստանի ԽՍՀ և ԱՍՖՍՀ-ի սահմանադրությունների հետ համաձայնեցման նպատակով համագումարին ներկայացված նախագծի վերանշակման որոշման մասին⁵³⁴, մի շարք վրաց պատմաբաններ (Մ. Լորքիվանի-ձե, Ա. Սուրգուլաձե, Է. Խոշտարիա-Բրոսսե, Լ. Թոփձե, Գ. Գոգսաձե և այլք) պնդում են, որ այսպես կոչված «1925 թ. Սահմանադրությունը» մնաց որպես նախագիծ⁵³⁵: Աբխազ պատմաբան Բ. Սագարիան⁵³⁶ և վրաց գիտնականներ Ջ. Գամախարիան, Բ. Գոգիան⁵³⁷ ու Ջ. Պապաս-

⁵³² САГАРИЯ Б. Е. *Образование и укрепление...*, с. 121.

⁵³³ პანასქირო ზურაბ. შიში ქართველთა მხრიდან აფხაზი ხალხის ეთნოკულტურული ინფივიდეულობის მოშლის ე.წ. "შედეგობის" შესახებ XX საუკუნის 30-იანი წლების მიწურულსა და 40-იან წლებში // საისტორიო ძიებანი VI. წელიწადი. თბილ. თბილისი, 2003. გვ. 15.

⁵³⁴ Съезды Советов союзных и автономных советских социалистических республик Закавказья (1923-1937). Сборник док. Т. VI. М., 1964, с. 673.

⁵³⁵ По поводу искажения..., с. 93. Նաև տես ԶՈՐԺՈԼԻԱՆԻ Գ. - ԼԵԿԻՏՎԻԼԻ Կ. - ԹՈԻԴՅԷ Լ. - ՊՈՏՏԱՐԻԱ-ԲՐՈՍՏԵ Է. Նշվ. աշխ., էջ 54: Նաև՝ ԳՈԳՏԱԴՅԷ Գ. Նշվ. աշխ., էջ 133:

⁵³⁶ САГАРИЯ Б. Е. *Образование и укрепление...*, с. 121-123.

⁵³⁷ ГАМАХАРИЯ Д. - ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 122:

⁵²⁷ САГАРИЯ Б. Е. *Образование и укрепление...*, с. 56.

⁵²⁸ *История Абхазии*, с. 334.

⁵²⁹ Նույն տեղում, էջ 335:

⁵³⁰ СТАЛИН И. В. *Сочинения*, т. V, с. 249-250.

⁵³¹ Съезды Советов Абхазии (1922-1923 гг.), с. 152.

քիրին⁵³⁸ հաստատում են սահմանադրության վավերացման փաստը 3-րդ համագումարում⁵³⁹: Դրա տեքստը, սակայն, չէր հրատարակվել և, հետևապես, իրավական կարգավիճակ չէր ստացել⁵⁴⁰: 1925 թ. սեպտեմբերի 6-ին ՀԿ(Բ)կ Անդրերկրյունը անհրաժեշտ համարեց սահմանադրունքն ձևակերպել հարաբերությունները Վրաստանի և Աբխազիայի միջև՝ միաժամանակ վերանայելով ԽՍՀ Աբխազիայի սահմանադրությունը⁵⁴¹: Արդեն սեպտեմբերի 11-ին այս որոշումը քննարկեց Աբխազիայի մարզկոմի նախագահությունը և որոշեց ստեղծել հանձնաժողով Ն. Լակոբայի գլխավորությամբ: Հոկտեմբերի 27-ին նախագիծը, ուղղումներով, հաստատվեց Վրաստանի կոմկուսի Կենտկոմի քարտուղարության կողմից, որը հանձնարարեց Աբխազիայի ԿԳԿ-ին ընդունել այն սահմանված կարգով: 1925 թ. դեկտեմբերի 2-ին ելույթ ունենալով Վրաստանի կոմկուսի 4-րդ համագումարում, Ն. Լակոբան խոստովանեց սահմանադրության ընդունման հարցում 1925 թ. ապրիլին թույլ տված «լրիպումը», անվանելով այն «հիմնարություն»⁵⁴²: Թե ինչու նա ընտրեց ինքնաբնադատության ճանապարհը գուցե բացատրում են Ն. Լակոբայի խոսքերը. «Աբխազիան իրենից ներկայացնում է բազմազգ հանրապետություն, ընդ որում այս հանրապետության առանձին մասերը լավ չեն ընտելացել միմյանց: Աբխազիայի իրական անկախության և Վրաստանից հեռանալու մասին հարցադրումը կրեթի Աբխազիայի փլուզմանը ինչպես խաղաքարտերից կառուցված տնակի»⁵⁴³: Նույն համագումարում Ս. Օրջոնիկիձեն Աբխազիան անվանելով ինքնավար, միաժամանակ և ակնարկեց նրա նպատակահարմարությունն արխազների փոքրաթիվ լինելու պատճառաբանությամբ⁵⁴⁴: Այդ հարցին անդրադառնում է նաև Ֆ. Մախարաձեն. «Սուխումում ՎրացԿԳԿ-ի նստաշրջանի կենտրոնական հարցը» հողվածում, որտեղ նա գրում է. «...Հիմնական արխազ ազգությունը ներկա պարագայում կազմում է փոքրամասնություն երկրում: Մեզ կարող են հարցնել, ինչի՞ է պետք Աբխազական հանրապետությունը: Լավ չի՞ լինի այն վերացնել միանգամայն»⁵⁴⁵: Սահմանադրական փոխհարաբերությունների վերջնական հստակեցման նպատակով 1926 թ. հունիսի 11-ին Սուխու-

⁵³⁸ Հավաստիորո նշրած. հարკვეքքի տահաքլըրոքքի աղխաՆշոտի սեճորոքլըլո Վրեսլըլըլըձան 1917-1993. հոգքքոտ II. էջ 451.

⁵³⁹ Նաև տես *История Абхазской АССР (1917-1937 гг.)*, с. 196-197.

⁵⁴⁰ *Stu По поводу искажения...*, с. 93. Նաև՝ ГАМАХАРИЯ Д. – ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 123:

⁵⁴¹ *История Абхазской АССР (1917-1937 гг.)*, с. 197.

⁵⁴² ЛАКОБА Н. А. Նշվ. աշխ., էջ 177-178:

⁵⁴³ Նույն տեղում:

⁵⁴⁴ САГАРИЯ Б. Е. *Образование и укрепление...*, с. 10.

⁵⁴⁵ «СОВЕТСКАЯ АБХАЗИЯ», 16.VI.1926.

մում գումարվեց Վրաստանի ԿԳԿ-ի նստաշրջանը, որը հաստատեց Վրաստանի ԽՍՀ նոր սահմանադրությունը: Նրա 5-րդ գլուխը նվիրված էր Աբխազիային, որը ինչպես ինքնավար Աջարստանը, այդուհետև մտնում էր Վրաստանի կազմի մեջ: Վրաստանի ԿԳԿ-ի նստաշրջանի հանձնարարությամբ Աբխազիայի ԿԳԿ վերանշակեց 1925 թ. սահմանադրության նախագիծը և իր նստաշրջանին՝ 1926 թ. հոկտեմբերի 27-ին, հաստատեց նոր տեքստը, որը հրապարակվեց: Սահմանադրության վերջնական հաստատումը տեղի ունեցավ 1927 թ. մարտի 7-ին Աբխազիայի Խորհուրդների 4-րդ համագումարում⁵⁴⁶:

1920-ական թթ. վերջերին ԽՍՀՄ-ում արդեն ձևավորվել էր ազգային պետական կառույցների հիերարխիա, որտեղ «պայմանագրային հանրապետություն» հասկացությունը առանձնացված էր: Քաղաքական պահի հարկադրական պահանջ դարձավ ի մի բերելու Վրաստանի և Աբխազիայի իրավական հարաբերությունները, այն համաձայնեցնելով ձևավորված իրականությանը և ԽՍՀՄ-ում իրականացվող պետական շինարարության քաղաքականությանը: Դեռևս Վրաստանի կոմկուսի 6-րդ համագումարում 1929 թ. հուլիսի 4-ին Ն. Լակոբան հայտարարեց. «Աբխազիայի և Վրաստանի փոխհարաբերությունների տարարեց. «Աբխազիան ստիպված կլինի որոհարցը ձևակերպված է այնպես, որ Աբխազիան ստիպված կլինի որոշակի փոփոխություն կատարել իր Սահմանադրությունում...»⁵⁴⁷: Նույն ժամանակ Աբխազիայի Ժողկոմխորհրդում կազմված տեղեկանքում մշակված է, «որ 1921 թ. դեկտեմբերի 16-ի դաշնագիրը... կորցրել է իրական նշանակությունը... կարող է դիտվել միայն որպես պայմանագիր ԽՍՀ Վրաստանին ԽՍՀ Աբխազիայի միավորման, որ պայմանագրային ԽՍՀ Աբխազիա անվանումը չունի իրական բովանդակություն»⁵⁴⁸: 1930 թ. ապրիլին Աբխազիայի ԿԳԿ-ի նստաշրջանը որոշում կայացրեց վերացնել «պայմանագրային հանրապետություն» հասկացությունը սահմանադրությունից, փոխարինելով այն «ինքնավար հանրապետություն» անվանակոչումով: 1931 թ. փետրվարի 11-ին Աբխազիայի Խորհուրդների 6-րդ համագումարը, իսկ նույն ամսվա 19-ին՝ Վրաստանի Խորհուրդների 6-րդ համագումարը վավերացրին այդ որոշումը⁵⁴⁹:

Գուղաուտայի գավառի Դուրխալ գյուղի մոտ գտնվող սրբավայրում 1931 թ. փետրվարի 18-26-ը կայացավ բազմաիսկազմից հավաք, որի մասնակիցները արտաքուստ բողոքում էին Մոսկվայի հրա-

⁵⁴⁶ *История Абхазской АССР (1917-1937 гг.)*, с. 199-200.

⁵⁴⁷ ЛАКОБА Н. А. Նշվ. աշխ., էջ 277:

⁵⁴⁸ *История Абхазской АССР (1917-1937 гг.)*, с. 250.

⁵⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 338:

հանգով Աբխազիայում նախապատրաստվող կոլեկտիվացման դեմ⁵⁵⁰։ Ս. Լակոբայի կարծիքով արխագների զանգվածային ցույցը իրականում կապ ուներ Աբխազիայի կարգավիճակի փոփոխման հետ⁵⁵¹։

Եթե ընդունենք միայն ձևական իրավական կողմը, անշուշտ Աբխազիայի կարգավիճակի փոփոխումը կարելի է դիտել որպես նվազեցում։ Սակայն նա իբրև «փնքնավար» դիտվում էր դեռևս 1921 թ-ից, մյուս կողմից, հանրապետության կարգավիճակը չփոխեց նրա իշխանավորների իրական դերն ու լիազորությունները։ Աբխազիան նրա ԿԳԿ-ի նախագահ Նեստոր Լակոբայի հեղինակության և Ստալինի հետ մտերմության շնորհիվ առժամանակ օգտվում էր ԱՄՖՍՀ լիիրավ միավորի կարգավիճակին բնորոշ «բարիքներից»⁵⁵²։ Միաժամանակ Աբխազիան չէր համապատասխանում նաև մի շարք այլ պահանջների (տարածքը, բնակչության թիվը և այլն) ԱՄՖՍՀ-ի կազմում անդամակցող հանրապետության իրական կարգավիճակ ստանալու համար։ Այսպիսով, 1931 թ. տևական բաշքշուկից հետո, Աբխազիայի համար գտնվեց կարգավիճակի մի այլ տարբերակ՝ «փնքնավար խորհրդային հանրապետություն», որը կարծես պետք է վերջակետ դներ այդ հարցում։

⁵⁵⁰ КУПРАВА А. Э. *История кооперации Абхазской АССР (1929-1937 гг.)*. Сухуми, 1988, с. 155-156.

⁵⁵¹ «Одной из главных причин грандиозного схода было всеобщее недовольство народа преобразованием договорной ССР Абхазии в автономную республику в составе Грузинской ССР. Вопрос же о колхозах — это лишь то, что лежало на поверхности требований и послужило поводом к выступлению», — գրում է նա։ Տե՛ս ԼԱԿՈԲԱ Ս. Յ. *Очерки...*, с. 91.

⁵⁵² ԼԱԿՈԲԱ Ս. Յ. *Очерки...*, с. 118. Նաև տե՛ս ШНИРЕЛЬМАН В. А. Նշվ. աշխ., էջ 267: Վերջին, իդեով Ստալինի և Լակոբայի աշխատությունը, համոզված գրում է. «Желая закрепить это положение, в последние годы жизни Нестор Лакоба неоднократно ставил перед Сталиным вопрос о включении Абхазской АССР в состав РСФСР» (մույն տեղում)։ Այդ պնդումը, սակայն, այլ փաստերով հիմնավորված չէ և Ս. Լակոբայի աշխատության մեջ ներկայացված է հետագայում գրառված հուշերի հիման վրա։ Տե՛ս ԼԱԿՈԲԱ Ս. Յ. *Очерки...*, с. 123. Այս վարկածին, սակայն, դեմ չէ նաև Չուրաբ Պապասիրին։ Ըստ նրա Ն. Լակոբան ստեղծել էր «անջատողական ուժերի» որի վերջնական նպատակն էր մեկուսացնել Աբխազիան Կրաստամից և Կցել այն ՌՄՖՍՀ-ին։ Տե՛ս Վ. Վ. Վախաչիանի «Նյութեր»։ Մոտո յարտակրուտա մերձեւան ԲՅԵՆԻՍ ԽԱԼԻՍԻ ՆԱԿԵՍԻՍ 30-ԻՆԻ ՎԼԵՅԻՍ ԻՄՎՈՐՅԱԿՆԻ ԳՎ 40-ԻՆ ՎԼԵՅԻՍ // ՆԱԽԵՍԻՍ ԻՆՏԵՐՆԱԿԻ ՎԵՋԻՆԻ VI. ՎԵՋԻՆԻՎԵՋԵՍԻ. ՕԻՅ՝. ԹԻՖԼԻՍԻ, 2003, թ. 14.

Резюме

Монография посвящена изучению исторических корней грузино-абхазских разногласий возникших в 1917-1921 годах вокруг статуса Абхазии. Основной задачей исследования является освещение вопросов относящихся к проблеме статуса Абхазии, но оставшихся вне поля зрения грузинских, абхазских и других авторов. Кроме того, в работе ряд существенных положений темы изложены в новой трактовке.

События связанные с проблемой статуса Абхазии можно разделить на три основных периода. Первый — 1917-1921 гг., когда формировались границы Республики Грузия и Абхазия затем была включена в её состав с условием автономного правления. Второй — с марта 1921-го по 1985 год. В этот период Абхазия получила статус автономной республики, как части Советской Грузии, но абхазская общественность периодически поднимала вопрос пересмотра существующего положения. Третий — с 1985 года до наших дней. «Перестройка», дезинтеграция СССР и провозглашение независимости Грузии вызвали очередную попытку пересмотра автономного статуса Абхазии, что спровоцировало вооруженный грузино-абхазский конфликт, вследствие которого Абхазия надолго оказалась в неопределённом политико-правовом положении. Все три периода как в целом, так и в отдельности могут быть предметом специального научного исследования.

После падения монархии в России, в целом ряде её территорий, в том числе и в Закавказье, важнейшей проблемой стал национальный вопрос. Грузинские социал-демократы поддержали в этом вопросе позицию Временного правительства и были согласны отложить его обсуждение до созыва Всероссийского Учредительного собрания. Первоначально они также высказывались за принцип самоуправления грузинских территорий в составе федеративной России. Напротив, наиболее радикальная часть грузинских общественных течений выступала за право своего народа на немедленное политическое самоопределение. Грузинские социалисты-федералисты и национал-демократы требовали предоставить Грузии национальную автономию еще до созыва Всероссийского Учредительного собрания. Резолюция конференции социалистов-федералистов предлагала объединить в составе будущей автономной Грузии закавказские уезды со значительным перевесом грузинского элемента, в том числе мегрелонаселенную часть Сухумского округа (Самурзакань, или территория между реками Ингур и Галидзга, где происходила активная абхазо-мегрельская ассимиляция).

Национал-демократы обещали в рамках будущей Грузии предоставить права самоуправления грузинам-мусульманам и абхазам. Намерение грузинских национал-демократов включить Абхазию в состав своей страны встретило на месте враждебную реакцию. Абхазские деятели требовали национального самоопределения вне Грузии, так как абхазы "не грузинского племени и абсолютно не понимают грузинского языка". 16 апреля 1917 года представители грузинских политических течений пришли к предварительному согласию в вопросе о будущих границах Грузии, разделив ее предполагаемую территорию на "бесспорные" и "спорные" районы. К последним были отнесены окраинные местности, где грузины не составляли большинства. Вопрос о будущей их принадлежности предполагалось решать путём референдума местного населения. В этом смысле Абхазия (Сухумский округ) причислялась к спорным территориям.

Февральская революция принципиальным образом изменила политическую ситуацию в Закавказье, где местный орган Временного правительства — ОЗАКОМ — долгое время не мог создать подчиненные ему структуры власти. В Сухумском округе еще до образования ОЗАКОМа явочным порядком стали возникать новые органы власти. Был создан Окружной комитет общественной безопасности под председательством наследника абхазских владетельных князей А. Г. Шервашидзе (Чачба). Пресса сообщала, что князь и бывший сухумский городской голова "своей популярностью заслуживает доверие не только абхазцев, но и других пришлых элементов". Представители грузинской социал-демократии не только принимали активное участие в формировании новых органов власти в Абхазии, но и стремились взять их под свой контроль. В июне 1917 года один из их лидеров Акаки Чхенкели специально объездил районы Абхазии занимаясь подготовкой созыва окружного крестьянского съезда и выборами в Сухумскую городскую думу. В новом её составе социал-демократы добились большинства, а городским головой стал бывший руководитель их организации в Гурии — Вениамин (Бениа) Чхиквишвили.

1 мая 1917 года во Владикавказе собрался первый съезд горских народов, на котором была выдвинута и поддержана идея общекавказском единстве. Здесь был образован Союз объединенных горцев Северного Кавказа и Дагестана (СОГК). На съезде присутствовала грузинская делегация, которую горцы приветствовали бурными аплодисментами, а также благословили молитвой Гурджистан, дружбу грузинского и горских народов. Делегация абхазов во главе с А. Шервашидзе присутствовала на съезде созванном 20

октября 1917 года во Владикавказе, где был учреждён Юго-Восточный Союз (ЮВС) казачьих войск, горцев Кавказа и вольных народов степей. Союз ставил своей целью достижение скорейшего учреждения Российской Демократической Федеративной Республики с признанием членов ЮВС отдельными ее штатами. Предполагалось также, что в ЮВС войдет "горский народ Сухумского округа (абхазцы)". Возникшее в рамках ЮВС региональное Временное правительство СОГК "Декретом N 1" от 4 декабря 1917 года оставляло вопрос о распространении своей власти в отношении Закавказского и Сухумского округов на разрешение народных советов этих территорий. А. Шервашидзе отправился во Владикавказ без каких-либо полномочий и, не исключено, что снятие его с поста окружного комиссара ОЗАКОМа имеет непосредственную связь с этим событием.

С 7 по 9 ноября 1917 года в Сухуме был созван первый окружной крестьянский съезд. В день начала форума в Сухум прибыла представительная грузинская делегация во главе с А. И. Чхенкели. На съезде выступали два противоположных лагеря. Грузинские представители тянули Абхазию в сторону Грузии, а горские — в состав северокавказского объединения. Давление на абхазских делегатов не достигло намеченной цели, наоборот, привело к расколу и открытому политическому противостоянию в округе. Большая часть абхазов покинула мероприятие и 8-го числа провела свой национальный съезд. После их ухода Чхенкели попытался продолжить заседание, назвав его "частным совещанием", однако большевики во главе с Н. А. Лакоба (руководитель Советской Абхазии в 1921-1936 гг.) устроили перепалку, чем и сорвали дальнейшую работу этого собрания.

На съезде Абхазского народа 8 ноября 1917 года был учрежден Абхазский Народный Совет (АНС). Первый пункт "Конституции" АНС гласил, что эта структура "является национально-политической организацией, объединяющей Абхазский народ". АНС перечевого состава стал такой же общественно-политической организацией, каковыми являлись в тот период национальные советы — Грузинский (или Грузии), Армянский и Мусульманский.

Октябрьский переворот в Петрограде и разгон Всероссийского Учредительного собрания еще более углубили атмосферу всеобщего хаоса в стране, нанеся непоправимый удар по фундаменту старой российской государственности, сделали невозможным урегулирование национального вопроса политико-правовыми средствами. Эти события также взорвали и без того неустойчивую и нестабильную государственно-административную структуру кавказского ре-

гиона, что повлекло за собой всеобщий кризис в национальной, социальной, экономической, конфессиональной и других сферах. Большевистское правительство во главе с Лениным, озабоченное прежде всего борьбой за власть в центре страны, оставило на волю случая судьбу Закавказья. Вопрос о самоопределении закавказских народов приобрёл первостепенное значение, оттеснив на второй план все остальные, в том числе социальный. Произошла консолидация на национальных платформах всех политических сил края, за исключением большевиков. Лидеры грузинских социал-демократов отвергли экстремистские призывы коммунистов к классовой борьбе, всецело встав на позиции национального единения в Грузии. Еще до 1917 года грузинские общественные круги вынашивали идею политической независимости, но она, по-видимому, казалась им столь недостижимой и трудно осуществимой, что они в основном предлагали лишь различные варианты культурно-национальной автономии, а воплощение идеи федерализации России являлось предметом их самых смелых надежд. Революционный переворот в центральной России привёл к самопроизвольному отпадению национальных окраин бывшей империи. Прежняя идея об автономии Грузии чуть ли не автоматически превращалась в лозунг её независимости.

Участие представителей абхазского народа в СОГК не значило включение в состав этой структуры многонациональной Абхазии. Грузинские партии заняли непримиримую позицию в отношении намечаемого присоединения Абхазии к проектируемому руководством СОГК государству (штату) и ЮВС. В тот период грузинские политические круги стремились, как минимум, сохранить Абхазию в закавказском геополитическом пространстве, так как еще не было ясно будущее государственно-правовое устройство Грузии. В начале 1918 года, из-за начала Гражданской войны на юге России, ЮВС распался. Распространение власти горского правительства на Абхазию не представлялось более возможным. Национальный Совет Грузии (НСГ) счёл нужным воспользоваться созданным положением и предложил руководителям АНС встретиться в Тифлисе 20 января 1918 года. Отдельно были приглашены представители Самурзакани, которые прекратили политические контакты с лидерами абхазов и намеревались включить свой уезд в состав намечаемого грузинского государства (кантона). Абхазы напротив стремились достичь политической самостоятельности, имея с Грузией лишь добрососедские взаимоотношения, как с равным партнёром и уполномоченные АНС настаивали на этом условии. Не в силах изменить их намерения, А. Чхенкели выдвинул предложение о вы-

ходе АНС из СОГК, обещая взамен восстановить целостность Сухумского округа — как исторической Абхазии. 9 февраля 1918 года на заседании НСГ с участием уполномоченного от АНС А. Шервашидзе окончательно были выработаны положения грузино-абхазского соглашения. Некоторые грузинские историки утверждают, что с этого момента Абхазия становится частью новой Грузии. Однако, соответствующий текст соглашения не содержит какой-либо информации на основании которой можно утверждать, что на "совещании 9 февраля 1918 года представители Абхазии в конце концов согласились с проектом А. Чхенкели, который предусматривал широкую внутреннюю автономию Абхазии в составе Грузии...". Во-первых, в самом документе не сказано ничего об автономии. Во-вторых, самой Грузии, в тот момент, политически еще не существовало, а НСГ, как общественно-политическая организация, не могла решать вопросы государственного характера, типа предоставления автономии. Наоборот, НСГ признал за народом Абхазии полное право самому определить будущее политическое устройство своей страны в соответствии с принципом национального самоопределения.

В 1917 году более дальновидные грузинские политики высказывались за создание совместной автономии абхазов и самурзаканских мегрелов, намеренно обходя вопрос об объединении Абхазии с Грузией. В начале 1918 года члены НСГ уже имели твердое намерение присоединить Абхазию к проектируемой Грузии. Так как абхазское общество и слышать не хотело о какой-либо административной связи между Грузией и Абхазией, то умеренные грузинские деятели, не акцентируя внимание на упомянутом желании, предпочитали постепенно продвигаться к намеченной цели. 9 февраля 1918 года грузинская сторона отказалась от непосредственного объединения Самурзакани с Грузией и взамен получила обещание абхазов временно снять лозунг о присоединении к Северному Кавказу. Факты свидетельствуют, что Самурзакань вернулась в административное подчинение Сухумского округа только после сложных переговоров, как компенсация абхазской стороне достигнутой компромисс. Дальнейшая судьба Сухумского округа должна была решаться на его Учредительном собрании, с участием представителей всех национальностей проживающих в Абхазии, и, в этом вопросе, особую роль, в соответствии с 3-м пунктом грузино-абхазского соглашения, должна была иметь Грузия. Отказ лидеров абхазов от прежней позиции можно объяснить как результат отсутствия реальной поддержки от СОГК, а также компромиссом в целях сохранения единства Самурзакани и остальной Абхазии.

Традиционно абхазская земельная аристократия и дворянство имели большое влияние на все абхазское общество. Внутри него почти отсутствовали социальные противоречия из-за малочисленности абхазов и относительного обилия принадлежащей им земли. Напротив был социальный конфликт между абхазскими землевладельцами и безземельными мегрелами-арендаторами. В революционную пору мегрельские крестьяне отказывались выплачивать арендную плату. Межнациональные отношения еще более обострились, когда стала распространяться социалистическая пропаганда, обещающая передел земли. С одной стороны большевики, с другой — грузинские социал-демократы, стремились разжечь социальную борьбу также среди абхазов. Некоторая часть гудаутских (бзыбских) крестьян-абхазов, прислушавшись к доводам Н. А. Лакоба, поддержала большевистские лозунги. Стремясь избежать раскола, представители малочисленной абхазской интеллигенции призывали все слои абхазского общества объединиться вокруг общей национальной идеи. Её воплощением стала ориентация на союз с северокавказскими горцами, которые обещали не вмешиваться во внутреннюю жизнь Абхазии и покровительствовать малочисленному абхазскому народу. Самурзаканские мегрелы, напротив, склонились к прогрузинской ориентации, так как оттуда, кроме пангрузинских идей, распространялась также социалистическая пропаганда, которая обещала землю. Безземельных мегрельских крестьян стремились в известных целях использовать и большевики. Большевистская угроза также рассматривалась как передел земли в пользу неабхазского населения. В противовес пришлым национальностям возник проект репатриации потомков абхазов-махаджиров. Распространялись слухи, будто-бы для расселения репатриантов абхазы намереваются сперва освободить земли округа от переселенцев. В 1917-1918 годах социальные противоречия вылились в обострение межнациональных отношений в Абхазии.

Идея возвращения махаджиров диктовала необходимость установления тесных связей с Турцией. Туркофильство абхазов укреплялось также распространенностью аналогичных настроений среди кавказских горцев, которые традиционно были пропитаны панисламистской пропагандой и имели сердечные отношения с находящейся в османской Турции большой северокавказской общиной — "черкесами". Попытка захвата власти сухумскими коммунистами в феврале 1918 г. стимулировала протурецкую позицию абхазского дворянства и вызвала у них желание просить у турок десант против большевиков. Земельная аристократия стремилась гарантировать свою собственность с помощью турецких оккупантов.

Борьба грузинских политиков против включения Абхазии в границы намечаемого СОГК государства преследовала не только собственные выгоды в вопросе будущего территориального размежевания на Кавказе, но также имело целью оградить мегрел Сухумского округа от возможных посягательств абхазов и союзных им северокавказских горцев. Предложив заключить союз между двумя основными народностями Сухумского округа — абхазами и мегрелами — грузинские деятели лелеяли надежду, что благодаря этому они будут иметь там серьезные рычаги влияния. Однако, стремление проживающих в Абхазии мегрел присоединить округ к Грузии способствовало распространению антигрузинских настроений среди абхазов.

С 4 по 9 марта 1918 года в Сухуме был созван Второй окружной крестьянский съезд. Присутствовали делегаты от всех национальностей округа. Тесно связанные со своими грузинскими однопартийцами, местные социал-демократы, уже имея в виду неудачный опыт на первом съезде, взяли под неусыпный контроль всю предсъездовскую работу и сам процесс его проведения. Почти единогласно председателем съезда был избран В. Чхиквишвили. Делегаты объявили Абхазию "самостоятельной". Одновременно вышшим органом законодательной власти они признали Закавказский Сейм. Решено было образовать Народный Совет Абхазии, состоящий из представителей всех национальностей округа. Второй крестьянский съезд оставил без внимания соглашение от 9 февраля 1918 года и, в обход намечаемого окружного Учредительного собрания, уже определил будущий политический статус Абхазии в составе Закавказья. Приветствовавший делегатов от имени НСГ Д. Сулиашвили выразил уверенность, что "Абхазия будет целостной автономной единицей, основанной на территориально-национальном принципе".

8 апреля 1918 года в Абхазии, за исключением Кодорского уезда (участка), была установлена Советская власть. Военно-революционный комитет (ВРК) во главе с Е. Эшба не считал нужным поддерживать лозунг восстановления государственности Абхазии. Сухумский ВРК обратился в Екатеринодар, к правительству Кубано-Черноморской советской республики, с предложением — присоединить Сухумский округ к этой административной единице РСФСР. Большинство абхазов отказалось поддержать Советскую власть. Абхазский народ, который веками руководствовался в своей национальной жизни своеобразными обычаями и традициями (адат), в большинстве своём не поддавался на заманчивые пропагандистские лозунги большевиков. АНС был разогнан, а некоторые из его чле-

нов арестованы, в том числе руководители С. Басария и Г. Зухбая. Под стражу были взяты и лидеры местных социал-демократов — Ис. Рамишвили и Варл. Шервашидзе. В. Чхиквишвили находился на нелегальном положении, скрываясь в домах сухумских армян. Еще в феврале 1918 года он призывал НСГ "срочно принять меры, предупреждающие вмешательство русского флота (революционных матросов — Б. М.), двинуть сухопутьем или морским хотя бы батальон грузинских воинов или Красной гвардии". В апреле к этой просьбе присоединились ряд членов АНС от Кодорского и Самурзаканского уездов (участков). Установление советских порядков в Абхазии способствовало проявлению также "прогрузинского" течения в среде абхазов. В Очамчирах состоялся сход представителей населения Кодорского уезда, который постановил обратиться за помощью к закавказскому правительству, где роль первой скрипки играли тесно связанные с НСГ министры-грузины.

22 апреля 1918 года была провозглашена независимая Закавказская Демократическая Федеративная Республика (ЗДФР), что стало прологом к разделу края между местными национальностями. Когда наступление турецких войск на Грузию приостановилось, с Натанебского фронта (местность у северной границы Батумской области) был снят отряд грузинской "красной гвардии" во главе с сухумчанами В. Джугели и А. Дгебуадзе, который 10 мая 1918 года высадился в Очамчирах. До вступления грузинских гвардейцев в Сухум 17 мая 1918 года Абхазия считалась частью РСФСР, поскольку Советская власть установилась там еще до образования ЗДФР.

Признающие авторитет НСГ больше, чем власть закавказского правительства, командиры грузинских вооруженных отрядов заняв Сухум взяли под контроль управление округом. "Первый" АНС, разогнанный большевиками, "тяготел к возобновлению своей деятельности в новых условиях, чтобы взять в свои руки управление Абхазией". Эта тенденция очень быстро была пресечена командованием грузинской гвардии. Часть абхазских деятелей, которые представляли старый состав АНС и в противовес Грузии свои надежды связывали с Турцией, "собрались в Мокви, как помещики, так и крестьяне, и совместно решили послать делегацию в Батуми к представителям турок, чтобы просить у них о помощи и покровительстве".

11-26 мая 1918 года в Батуме была созвана мирная конференция при участии делегаций Турции, ЗДФР, Германии и горцев Северного Кавказа. В первый день работы форума командующий 3-й турецкой армией Вехиб-Махмуд паша поставил в известность главу

закавказской делегации А. Чхенкели, что северокавказские горцы объявили свою республику независимой и их представители из Стамбула прибывают в Батум. Приглашение северокавказских делегатов — А.-М. Чермоева и Х. Бамматова — на конференцию произошло по инициативе турецкой стороны, которая стремилась создать государственное объединение мусульман Северного и Южного Кавказа под своим протекторатом. Декларированная "независимость" возникших там квази-государств давала Оттоманской империи возможность под видом помощи единоверцам осуществить свои давние экспансионистские замыслы на Кавказе. Большая часть абхазов продолжала придерживаться северокавказской ориентации и не оставляла надежды увидеть Абхазию в составе Горской республики (иначе федеративная республика СОГК, Северо-Кавказская республика). С этой целью в Батум прибыл А. Шервашидзе. Представители "первого" АНС искали покровительства Турции, чтобы с её помощью осуществить эти планы.

20 мая 1918 года по инициативе командования грузинской гвардии было созвано первое заседание "второго" АНС. Из старшего АНС сюда вошли 7-10 человек, голосами которых были кооптированы остальные члены, в том числе новый председатель — Варлам Шервашидзе (известный в Абхазии хирург, именем которого в советские годы была названа сухумская Вторая городская больница). В отличие от прежнего его состава в новый были включены лица с "социалистической" ориентацией, многие из них были родом из Самурзакани. После изгнания большевиков прошло три дня и можно предположить, что такая поспешность в создании нового АНС была продиктована находждением А. Шервашидзе в Батуме. При помощи командования грузинской гвардии абхазская делегация (Варл. Шервашидзе, К. Гицба, Г. Зухбая, А. Чочуа, К. Киут, М. Багапш, Х. Авидзба, А. Чукбар, Д. Гулиа, С. Басария) отправилась в Батум с поручением опровергнуть полномочия А. Шервашидзе и объявить о членстве Абхазии в ЗДФР.

Несколько ранее, когда в марте 1918 года образовалась Терская советская республика, правительство СОГК вынужденно было покинуть Владикавказ и перебраться в Тифлис. Несмотря на то, что руководство СОГК в течении нескольких месяцев находило приют в тифлисской гостинице "Ориант", оно продолжало, при активной поддержке турок, решительно заявлять о своих правах на Абхазию. Образ действий членов правительства СОГК в "абхазском вопросе" в большей степени носил эпистолярный характер. Однако решительный тон их заявлений позволил абхазским историкам (С. Лакоба, И. Марыхуба и др.) уверенно писать, что Абха-

зия в тот период являлась частью Горской республики. Младотурецкое правительство маскируя собственные захватнические планы в отношении Абхазии, пыталось ловко использовать "претензии" лидеров СОГК.

Развернувшиеся вокруг судьбы Абхазии в мае-августе 1918 года дипломатические интриги возникли из-за германо-турецкого соперничества на Кавказе. Все усилия туркофильской части абхазских деятелей о признании Абхазии частью Горской республики остались без последствий, так как Германия взяла на себя покровительство над провозглашённым 26 мая 1918 года грузинским независимым государством (Демократическая Республика Грузия). В секретном письме германского представителя на Батумской конференции генерала О. фон Лоссова грузинскому правительству из Поти 28 мая 1918 года было дано общее определение территориальной неотъемлемой частью Грузии, если её независимость будет признана на международной конференции. В случае образования конфедерации кавказских народов с участием Грузии, населению округа, по мнению Лоссова, необходимо было предоставить возможность самим решать: остаться в составе Грузии, войти в СОГК или участвовать в Кавказской конфедерации в качестве отдельного государства (кантона). Последняя оговорка, отнюдь, не была признанием прав на самоопределение за абхазским народом. Она была сделана с целью успокоить союзника Германии — Турцию, которая имела экспансионистские планы на Северном Кавказе.

На момент провозглашения независимости Грузии, Абхазия управлялась командованием подчиняющихся НСГ вооруженных отрядов. Благодаря этому обстоятельству грузинское правительство не только установило своё верховенство в абхазском регионе, но и приобрело значительное преимущество в развернувшейся дискуссии о возможном статусе округа. 2 июня 1918 г. "второй" АНС попытался провозгласить самостоятельность Абхазии и взять управление округом в свои руки. Принятое тогда постановление выявило два течения в АНС. Часть его членов стремилась к тесному союзу с Грузией, а другая ограничивалась лишь заявлениями о необходимости добрососедских отношений. Последние стремились к национальному самоопределению, надеясь иметь с Грузией отношения лишь как с равным партнёром. Чувствуя шаткость своего положения, АНС всё же обратился к правительству Грузии "с дружественным представлением об оказании помощи в деле организации государственной власти в Абхазии".

Грузинское общественное мнение традиционно рассматривало Абхазию, как часть исторической Грузии. Следовательно было стремление присоединить к новообразованной грузинской республике и Сухумский округ. Однако правовых оснований для этих намерений не было. Имея целью юридически обосновать связь Абхазии с грузинским государством, в Тифлисе решили заключить грузино-абхазский договор. Кроме того, правительству Грузии нужен был документ, который стал бы весомым контраргументом в дипломатической борьбе с Турцией, имевшей союзный договор с Горской республикой.

Подписанный 8 июня 1918 г. в Тифлисе делегацией АНС (Р. Какуба, В. Гурджуа, Г. Туманов, Г. Аджамов) и грузинскими министрами (Н. Хомерики, Ш. Алекси-Месхишвили) договор, выражаясь дипломатическим языком, можно охарактеризовать как "прелиминарный", т. е. предварительный. Он был "парафирован" заключившими его лицами, однако АНС не ратифицировал это соглашение. В Сухуме его текст был переработан в пользу более широких прав абхазской стороны и утверждён 10 июня членами АНС. Ценою избавления Абхазии от большевистской и турецкой угроз стало согласие АНС на фактическое присоединение Сухумского округа к Грузии. Это произошло несмотря на возражения лиц "горской" ориентации (С. Басария и др.). 11 июня грузино-абхазский договор был перезаключён в столице Грузии на более выгодных для Абхазии условиях.

Подписанное 11 июня 1918 г. грузино-абхазское соглашение не содержит какого-либо упоминания об автономном статусе Абхазии, как о том пишут грузинские историки (А. Ментешашвили, Д. Гамахария и др.). Напротив, абхазская сторона рассматривала договор как "союзный". Первоначально такое отношение выражала и другая договаривающаяся сторона. Документ не определял в деталях разделение прав и обязанностей сторон, их полномочия, так как носил временный характер. 23 июня 1918 г. член НСГ Ис. Рамишвили заявил, что "если Абхазия пожелает, то имеет право вступить в федеративную связь с Грузией".

В соответствии с грузино-абхазским договором АНС должен был стать высшим органом управления в регионе. Создание 18 июня 1918 года грузинского военного генерал-губернаторства на территории Сухумского округа низвело АНС до положения представительного учреждения. "В городах созданы военные комендатуры, в центре — окружное военное управление под названием штаба оброне — окружное военное управление под названием штаба оброне во главе с полковником Тухарели, в уездах оперируют войсковые части по своему усмотрению, заменяя администрацию, сло-

вом, все военно-административное управление страной находится в руках военных агентов грузинского правительства", - сообщил член АНС М. Тарнава. 16 сентября 1918 г. решением премьер-министра Н. Н. Жордания Ис. Рамишвили был утвержден представителем правительства Грузии в Абхазии, с подчинением ему всех окружающих органов — военных и гражданских. Абхазской стороне не удалось создать ни правительства, ни даже собственной администрации. По настоянию официального Тифлиса чиновниками в округе назначались этнические грузины, что вызывало нарекания абхазов. Как до, так и после присоединения Сухумского округа к Грузии вопрос самоопределения абхазского народа оставался открытым. Заключение грузино-абхазских соглашений в 1918 году не имело практических последствий в деле определения политического статуса Абхазии.

Так как члены "второго" АНС в большинстве своём были кооптированы, следовательно абхазская общественность требовала подтвердить их полномочия народным голосованием. В последних числах июля 1918 г. состоялись сходы абхазского населения в Гагринском, Гудаутском и Кодорском уездах. В составе АНС вновь оказались нежелательные для грузинской стороны представители абхазской аристократии, задававшие и прежде тон в "первом" АНС (в частности Дмитрий Маршания). В Самурзакани из-за продолжавшегося вплоть до сентября 1918 г. вооруженного движения безземельных мегрельских крестьян перевыборы не состоялись. 4 августа 1918 года АНС принял постановление (22 голоса против 5-ти) осуждающее образ действий правительства Грузии в Абхазии. (Поводом послужило данное Тифлисом без ведома АНС согласие на монопольный вывоз по низким ценам абхазского табака в Германию.) Не в силах предотвратить этот демарш, часть членов АНС (Д. Эмухвари, В. Эмухвари, Д. Шервашидзе, В. Гурджуа, М. Цава и др.) во главе с Варл. Шервашидзе вышла из его состава. Председателем был избран Владимир Шервашидзе-Чачба (брат известного художника Алексея Шервашидзе). Выдвижение очередного представителя владетельного рода подтверждало ту тенденцию, что абхазы продолжали видеть в фамилии Шервашидзе символ государственности Абхазии.

8 августа 1918 года, опираясь на грузино-абхазские соглашения от 9 февраля и 11 июня, АНС постановил создать комиссию (в составе Р. Какуба, В. Гурджуа, Н. Хасая, А. Инал-Ипа) по организации выборов в Учредительное (Национальное) собрание Абхазии. Предполагалось, что этот орган окончательно определит политический статус Абхазии и дальнейшие взаимоотношения с Гру-

зией. Тогда же в Тифлисе начала работать специальная комиссия под председательством министра юстиции Ш. Алекси-Месхишвили при участии представителей от АНС — Вл. Шервашидзе и Д. Алания. Перед ней была поставлена задача урегулирования грузино-абхазских взаимоотношений исходя из принципа равенства сторон. Официальный Тифлис предпочитал лавировать в условиях, когда на территории Абхазии, в Кодорском уезде с конца июня 1918 г. находился десант турецких войск, выступавший под личиной "махаджиров", численностью до 700 аскеров. К нему присоединились вооруженные группы абхазов возглавляемые князем Таташем Маршания и другими дворянами. Выиграв время и накопив достаточно сил, военное командование (генерал Г. Мазниашвили и полковник Г. Тухарели) двинуло против "махаджиров" грузинскую народную гвардию, а также отряды германских солдат, кубанских казаков, мегрельских и греческих ополченцев. 15 августа 1918 г. с десантом было покончено. В тот же день "прогрузинские" элементы (абх. источники), или иначе "демократическая оппозиция" (груз. документы), во главе с Варл. Шервашидзе с помощью сухумской милиции разогнала АНС, обвинив его в "туркофильстве" и не выполнении условий договора с Грузией. Варл. Шервашидзе и его "инициативная группа" объявили себя Временным национальным советом Абхазии. Этот "совет основной своей задачей сделал скорый созыв полномочного представительного органа, избранного на основе всеобщего избирательного права, каковым не являлся старый совет". Возглавляемый Варл. Шервашидзе орган обратился к населению с заявлением, где утверждал, что "политическое положение Абхазии и взаимоотношения с Грузией в будущем будет определять народное представительное собрание". Сам же Варл. Шервашидзе полагал, что Абхазии, как части Грузии, достаточно предоставить права местного самоуправления. Через некоторое время АНС под давлением общественного мнения был восстановлен, вначале во главе с В. Гурджуа, затем вновь Варл. Шервашидзе. Список членов АНС был "пересмотрен". Из его состава, по обвинению в "туркофильстве", были удалены С. Басария, Д. Маршания, Х. Авидзба и другие. Остались только те лица, которые признавали себя гражданами Грузии. Кроме того, были приглашены представители неабхазского населения Сухумского округа. Это было главным условием выдвинутым правительством Грузии для признания официальным Тифлисом восстановленного АНС. Действующие в округе национальные советы делегировали по два представителя (Я. Гогелашвили, П. Геловани, Х. Авдалбекян, И. Пашалиди, Д. Лукьянов, А. Демьянов и др.) для работы в АНС. Таким образом,

последний из представительства только абхазов стал многонациональным органом.

Есть мнение, что для грузинской стороны в тот момент очень то был выгоден созыв Учредительного (Национального) собрания Абхазии, на которое возлагалось окончательное решение вопроса грузино-абхазских взаимоотношений. Это утверждение абхазских историков в какой-то мере подтверждается запиской на имя председателя правительства республики от представителя НСГ в причерноморском регионе Г. Н. Анджапаридзе, который вместо созыва упомянутого собрания предлагал "скорее осуществить наше желание — иметь представительный орган от населения всей Абхазии, стоящий на нашей точке зрения". Для осуществления этой задачи, он находил возможным "провести выборы в Совет и земство. Произведя выборы один раз, объединить эти два учреждения под одним названием, не вызывающим уязвления национального самодлюбия Абхазии". Таким образом, грузинские политики желали видеть в Сухуме, вместо полномочного парламента Абхазии, "Народный Совет" земского типа, который имел бы функции только органа местного самоуправления. Стремясь превратить Абхазию в обычную административную единицу, грузинская сторона вскоре предала забвению договор от 11 июня 1918 года. Правительство Грузии используя различные рычаги давления, в том числе и дипломатические, но в решительный момент не отказываясь и от применения вооруженной силы, смогло в 1918 г. установить свой контроль над Абхазией. В этом деле важную роль сыграл социальный фактор, особенно вопрос земельной реформы. Стремясь получить поддержку безземельного крестьянства Сухумского округа, особенно арендаторов (мегрел, армян и греков), грузинские власти обещали им собственные наделы.

Установлению верховенства правительства Грузии в Абхазии также способствовали — гражданская война в России, турецкая угроза и посягательства абхазских националистов в отношении некоренного населения округа. Проект самостоятельной и суверенной Абхазии под покровительством Грузии потерпел неудачу в целом из-за разобщенности в АНС и его неспособности полноценно управлять краем. АНС не смог (ради справедливости отметим, что и не мог) правильно сориентироваться в сложных политических условиях, чтобы в меньшей степени зависеть от правительства Грузии. Абхазские политики не смогли обеспечить для своей страны более выгодные условия во взаимоотношениях с Грузией, чем те, которые диктовались из Тифлиса. Действия отдельных членов АНС по-

неволе способствовали стремлению грузинской стороны привести Абхазию к административному подчинению Грузии.

Недовольство существующим положением в грузино-абхазских отношениях выразилось в попытке отстранения руководства АНС, предпринятой 9 октября 1918 года. Опасаясь повторения "событий 15-го августа", противники Варл. Шервашидзе, судя по фактам, заранее условились с окружным комиссаром И. Марганя и начальником сухумской милиции М. Шлаттером о не вмешательстве в дела АНС. На бурном заседании 9 октября оппозиция выразила волю недоверия (20 против 9-ти) возглавляемому Варл. Шервашидзе президиуму АНС. Последний отказался признать легитимность голосования. Как сторонники Варл. Шервашидзе, так и его противники схватились за оружие. Видя, что милиция поддерживает последних, Варл. Шервашидзе вызвал отряд грузинской гвардии. Командир народогвардейцев, после долгих разбирательств, не считая нужным применять силу. В тот день все закончилось мирно. Ночью же Варл. Шервашидзе по телефону сообщил председателю правительства Грузии о попытке вооруженного переворота в Сухуме, организованного И. Марганя и министром по делам Абхазии Р. Чхотуга. Эта версия легла в основу постановления правительства Грузии от 10 октября 1918 г., которое исходя из сведений сообщенных Варл. Шервашидзе решило распустить АНС. Примечательно, что ответственный за безопасность в округе начальник штаба Сухумского отряда и и. о. генерал-губернатора Г. Тухарели только 12 октября телеграммой подтвердил, что "окружным комиссаром и другими лицами было организовано вооруженное выступление против Абхазского народного совета с целью изменить его состав и поставить во главе его элементы враждебные государственности". Ряд фактов нашедших место в правительственном постановлении, в частности сообщение о блокировании пулемётами заседания АНС прибывшими из Гудаут всадниками абхазской конной сотни, на поверку оказались заведомо вымышленными. Командующий Народной гвардии Грузии В. Джугели, записью в своем личном дневнике от 23 октября 1918 г., также опровергает версию о некоем вооруженном "восстании" якобы случившемся в Сухуме. Однако, грузинское руководство столь поспешно и резко среагировало на попытку смены руководства АНС, по-видимому опасаясь, что в этом учреждении будут задавать тон люди не внушавшие официальному Тифлису доверия (по версии абх. историков деятели "горской" ориентации). Хотя АНС был лишен какой-либо реальной власти, могла также повториться ситуация 4-8-го августа 1918 г. В условиях, когда по свидетельству В. Чхиквишвили, "разо-

ружение округа не произведено, вооружённые банды могут каждую минуту при возможном агрессивном действии алексеевцев ["Белого движения" Юга России под руководством ген. М. В. Алексеева. — Б. М.] угрожать тылу наших войск", правительство Грузии предпочло радикальными средствами изменить ситуацию в свою пользу.

Мы считаем, что на самом деле, всё же главной причиной роспуска АНС была не попытка "политического переворота" в Сухуме 9 октября 1918 г. (груз. версия), или же стремление его членов пересмотреть грузино-абхазские отношения в соответствии с первым параграфом договора от 11 июня 1918 г. (абх. версия), а дискуссия возникшая вокруг закона о выборах в полномочный парламент Абхазии. Г. Н. Анджапаридзе "жаловался" премьер-министру Н. Н. Жордания, что после смены состава АНС 15 августа 1918 г. вновь "не удалось принудить выработать положение о выборах". По словам же Варл. Шервашидзе оно "должно было бы быть выработано и утверждено Абхазским Народным Советом.., но, благодаря систематической обструкции... не могло быть утверждено". Председатель АНС счёл необходимым, чтобы правительство Грузии взяло на себя инициативу в принятии этого документа. Он же предлагал Жордания распустить АНС, "впредь до созыва подлинного народного представительства, созданного на началах всеобщего избирательного права".

Значимые вопросы общественной жизни абхазы решали по древней традиции на публичных сходах. На них присутствовали исключительно мужчины. Постановления о избрании своих соплеменников в члены АНС они принимали, как впрочем и все другие решения, случайным количеством участников, открытым голосованием. Такая практика вызывала нарекания грузинской стороны, как "антидемократическая". Официальный Тифлис настаивал на реформе АНС и укомплектовании его состава уже на новой, пропорциональной основе — путем всеобщих, прямых, равных и тайных выборов. Абхазские же деятели противились такой постановке вопроса, так как в этом случае избирательные права получали переселенцы. Следовательно, в случае "демократических" выборов, как того требовали грузинские представители, этнические абхазы, так или иначе, теряли большинство в АНС. Стремясь наделить избирательными правами неабхазов, центральные власти в Тифлисе надеялись тем самым создать в Абхазии подконтрольный себе представительный орган, который более не будет поднимать вопроса о самоопределении края.

В 1917-1918 гг. статус Абхазии оставался неопределённым, так как не удалось создать такой выборный орган, который был бы уполномочен выступать от имени всего многонационального населения Абхазии. С мая 1918 г. по февраль 1919 г. новообразованная Республика Грузия, напротив, преодолев период становления, 12 марта 1919 г. созвала своё Учредительное собрание. Если прежде проблему статуса Абхазии пытались решить с помощью сепаратных грузино-абхазских соглашений, то с марта 1919 г. эта задача, так или иначе, переместилась на внутригрузинское политическое поле, став в том числе одним из вопросов требующих урегулирования конституционным путем.

Начавший работу 18 марта 1919 года вновь образованный Абхазский Народный Совет ("третий" АНС в мае 1919-го был переименован в Народный Совет Абхазии/НСА), предполагался как законодательный орган. Его законотворческая работа, однако, ограничилась принятием "Акта об автономии Абхазии". До утверждения конституции Абхазии, как того требовал "Акт", круг полномочий НСА не был определён. Действующая в его рамках "левая" оппозиция ("независимые социалисты" и "интернационалисты") требовала явочным порядком наделить НСА "законодательными функциями", что придало бы ему политический характер. Эти стремления были нейтрализованы. Весь период своего существования НСА, по существу, являлся представительным учреждением.

Накануне созыва "третьего" АНС правительство Грузии решило объявить, что "Абхазии во всех внутренних делах дается полная автономия. Совет имеет полное право взять в свои руки все административные функции и земство. Подробная компетенция автономных органов в более конкретной форме будет установлена конституцией". Этим постановлением грузинская сторона наконец признала, что затянувшийся вопрос статуса Абхазии нуждается в юридическом разрешении. Возникла однако дилемма, какая конституция — Абхазии или Грузии — должна была законодательно решить эту проблему. В условиях отсутствия механизма правового регулирования отношений между Грузией и Абхазией, как следствие вносящего неопределённость в вопрос политического положения последней, формальное декларирование грузинским правительством автономного статуса края, отнюдь не способствовало улучшению ситуации и даже имело негативные последствия.

По всей видимости на столь неоднозначное решение правительство Грузии подвинуло как понимание всей сложности внутриабхазской обстановки, так и угроза военного вмешательства со стороны Вооружённых сил юга России (ВСЮР), руководство кото-

рых добивалось как вывода грузинских войск и администрации из Абхазии, так и придания этому региону временного статуса "нейтральной зоны" (буфера), с передачей всех властных функций представителям абхазской общины, "свободно ими самими выбранные". Находящиеся в эмиграции лидеры абхазского дворянства (А. Шервашидзе и др.), прежде уповавшие на помощь Турции, теперь активно сотрудничали с "Белым движением".

Примкнувшие же к левосоциалистическим течениям этнические абхазы ("непримиримая" оппозиция в НСА) настойчиво добивались для своего региона статуса "широкой политической автономии". Одновременно они продолжали поддерживать выдвинутый в 1918 г. тезис о равносубъектности Грузии и Абхазии. Против этого выступала грузинская сторона, которая имела причины предположить, что такая постановка вопроса может повредить суверенитету Грузии. Абхазские же оппозиционеры — члены НСА — не скрывали своей ориентации на Советскую Россию и, следовательно, в Тифлисе были уверены, что этим политикам нужен "временный союз с Грузией, который позволил бы им при первом же удобном случае порвать с ней". Имеющая более половины мест в НСА многонациональная фракция членов Социал-демократической рабочей партии Грузии, напротив, позиционировала себя сторонницей умеренной "административной автономии". В этом вопросе они нашли поддержку "конструктивной" оппозиции в НСА из числа местных грузинских эсеров и социалистов-федералистов.

Государственный строй Грузии, со стороны её социалистических лидеров, замыслился как "унитарная демократическая республика". Следовательно образование национально-территориальных автономных единиц в её составе было взято под сомнение. В качестве органов местной власти были избраны уездные земства, которые наделялись автономными функциями. Каждый уезд превращался в местную (административную) автономию. Предполагалось также создать региональные союзы уездных земств. С марта 1919 г. по март 1921 г. Абхазия фактически пользовалась местным самоуправлением ("земской автономией"). "Автономные" органы Абхазии (НСА и Комиссариат) в этот период рассматривались как "земские". С появлением в Абхазии уездных земств, возникли трения между уездным самоуправлением и центральными "автономными" учреждениями Абхазии. Существование последних серьёзно ограничивала полномочия местной земской администрации, что вызывало нарекания со стороны уездных собраний и управ, особенно в Самурзакани. Представители последней требовали установления прямой административной связи с Тифлисом без посредничества

"сухумских властей". Таким образом, обозначилось стремление к уравниванию прав уездной администрации Абхазии и остальной Грузии. В конце 1919 г. был создан союз земств Сухумского округа, а в 1920 г. действовало уже его центральное управление. Предполагалось, что к нему должны были отойти полномочия Комиссариата Абхазии. Тифлисская пресса сообщала, что "каждое уездное земство, каждое городское самоуправление Абхазии во всех случаях своей работы смотрит непосредственно в Тифлис, ждёт помощи и указаний от общегрузинского городского и земского центра [Согора и Земсоюза. — Б. М.]". Центральные власти Республики явно утратили свой интерес к НСА после того, как этот орган выполнил свою главную задачу — объявил Абхазию автономной частью Грузии. Секретарь президиума НСА и комиссар труда Абхазии социал-демократ Г. Королёв, так и лидер оппозиции М. Тарнава считали дальнейшее существование НСА и Комиссариата в таком качестве — "излишним". Возникшую правовую коллизию абхазские деятели, объединённые в оппозиционные фракции НСА, предлагали решить путём повышения статуса края до уровня политической автономии, с превращением представительного органа Сухумского округа (НСА) в законодательный, а Комиссариата — в исполнительный орган государственной власти, освободив их от земских функций.

Абхазское общественное мнение не хотело признавать фактически сложившийся статус края как "автономный". Выражая эти настроения тифлисская пресса в августе 1920 г. писала, что "автономия Абхазии, как факт ещё не существует и должна быть создана...".

Между грузинской и абхазской сторонами существовали серьёзные разногласия о возможном уровне автономных прав Абхазии. Центральные власти Грузии отказали НСА в праве принять конституцию Абхазии, как того требовал "Акт" от 20 марта 1919 года. По мнению грузинских политиков сам факт существования отдельной конституции Абхазии наделил бы её суверенными правами и закрепил бы принцип равенства сторон, к которому стремились абхазские деятели ещё в июне 1918 года. Депутаты Учредительного собрания Грузии подчеркивали, что свой автономный статус Абхазия должна получить из их рук. Таким способом, грузинские законодатели намеревались окончательно определить положение Абхазии, как неотъемлемой части суверенной Грузии. Абхазские же оппозиционные политики, добиваясь согласия грузинского руководства на самостоятельное декларирование Абхазией собственного статуса, хотели этим, напротив, подчеркнуть право своей родины на суверенитет. В 1919-1920 гг. Тифлис посетили три

официальные делегации НСА, которые предлагали Учредительному собранию утвердить разработанные в Сухуме проекты конституции Абхазии. Однако, депутаты Учредительного собрания, под различными предлогами, неизменно отклоняли эти документы. Грузинская сторона предполагала, вместо конституции Абхазии, ограничиться специальным законом — "Положением об автономной Абхазии". Этот документ должны были разработать и утвердить депутаты Учредительного собрания Грузии. Такая постановка вопроса вызывала резкое неприятие в Сухуме.

В начале 1921 г. внешнее положение Демократической Республики Грузия резко ухудшилось. Страна испытывала серьёзные политические и экономические затруднения, находясь перед угрозой военного нападения со стороны Советской России. Стремясь использовать в своих целях недовольство абхазов, коммунисты всячески старались дискредитировать идею автономии Абхазии в составе Грузии и советовали присоединиться к РСФСР. Учредительное собрание, уже в условиях начавшейся агрессии Красной армии, в спешном порядке 21 февраля 1921 г. декларировало текст основного закона Грузии, который предоставлял Абхазии (Сухумскому округу) автономное управление в местных делах (ст. 107). Следующая 108-я статья конституции определяла, что "положения упомянутых в предшествующей статье автономных управлений будут разработаны отдельным законом". Учредительное собрание Грузии, по всей видимости стремясь сохранить лояльность этнических абхазов, в тот же день решило опубликовать "Временное положение об управлении автономной Абхазии". Это явно запоздавшее решение уже было лишено всякого практического смысла и, следовательно, не могло иметь никакой юридической силы.

Проблема статуса Абхазии, не найдя своего решения в период существования Демократической Республики Грузия, оставалась на повестке дня также после установления советского правления. Коммунистические лидеры Советской Абхазии стремились к обретению статуса "независимости", которая формально была признана за ней декларацией Грузревкома от 21 мая 1921 г. Однако, при образовании федерации республик Закавказья, она была включена в состав Советской Грузии на основе "союзного" договора. Такая форма объединения была применена из-за нежелания значительной части абхазского народа находиться в административном подчинении Грузии, хотя со стороны высших органов Советского Союза Абхазия рассматривалась как автономная единица. Статус "договорной" республики, закрепленный за Абхазией в 1922-

1931 гг., носил такой же формальный характер, как независимость в 1921 г. В следствии отсутствия аналогий договорному статусу Абхазии в системе национально-государственных единиц СССР, в 1931 г. она была преобразована в автономную республику в составе Грузинской ССР.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ 3

1. ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ԱԲԽԱՋԻԱՅԻ ԻՆՔՆՈՐՈՇԱՆՆ
ԾՐԱԳՐԵՐԸ (ԱԲԽԱՋԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ
ԽՈՐՀՐԴԻ ԱՌԱՋԱՅՈՒՄԸ): 17

2. ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ
ԳԵՐԱԿԱՅՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄՆ ԱԲԽԱՋԻԱ-
ՅՈՒՄ ԵՎ ՎՐԱՅ-ԱԲԽԱՋԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԳՐԵՐԻ
ԿՆՔՈՒՄԸ: 40

3. ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԹՈՒՐԺԻԱՅԻ ՆՎԱՃՈՂԱԿԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ «ՍՈՒՀԱՋԻՐԱԿԱՆ»
ԴԵՍԱՆՏԸ: 67

4. ԱԲԽԱՋԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻ
ԼՈՒՏԱՐՈՒՄԸ: 79

5. ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ
ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԱԲԽԱՋԻԱՅԻ ՆՈՐ
ՆԵՐԿԱՅԱՅՈՒՅՉԱԿԱՆ ՍԱՐՄԻ ՀԱՐԱ-
ԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՑ (մարտ 1919 թ.-փետրվար
1921 թ.): 97

ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈՆԱՐԵՆ
(ԱԲԽԱՋԻԱՅԻ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԻ ԿԱՅԱՅՈՒՄԸ
ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ): 117

Ամփոփում 137

СОДЕРЖАНИЕ

ПРЕДИСЛОВИЕ 3

1. ПРОЕКТЫ САМООПРЕДЕЛЕНИЯ ГРУЗИИ И
АБХАЗИИ (ОБРАЗОВАНИЕ АБХАЗСКОГО
НАРОДНОГО СОВЕТА)..... 17

2. УТВЕРЖДЕНИЕ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВИТЕЛЬСТВА
ГРУЗИИ В АБХАЗИИ И ЗАКЛЮЧЕНИЕ ГРУЗИНО –
АБХАЗСКИХ ДОГОВОРОВ 40

3. ЭКСПАНСИОНИСТСКАЯ ПОЛИТИКА ОСМАНСКОЙ
ТУРЦИИ И “МАХАДЖИРСКИЙ” ДЕСАНТ 67

4. РОСПУСК АБХАЗСКОГО НАРОДНОГО СОВЕТА 79

5. ИЗ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ ЦЕНТРАЛЬНЫХ
ВЛАСТЕЙ ГРУЗИИ И НОВОГО
ПРЕДСТАВИТЕЛЬНОГО ОРГАНА АБХАЗИИ (март
1919 г. – февраль 1921 г.) 97

ВМЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЯ
(СТАНОВЛЕНИЕ СТАТУСА АБХАЗИИ В УСЛОВИЯХ
СОВЕТСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ) 117

Резюме 137

БЕНИАМИН МАИЛЯН

ПРОБЛЕМА СТАТУСА АБХАЗИИ
1917-1921 гг.

BENIAMIN MAILYAN

THE PROBLEM OF THE ABKHAZIA'S STATUS
1917-1921

Ստորագրված է տպագրության 08.01. 2009: Չափսը՝ 60 x 84 1/32:
Թուղթը՝ օֆսեթ № 1: Տառատեսակը՝ «Times Armenian»:
Տպագրությունը՝ օֆսեթ: 10 տպ. մամուլ:

Տպագրվել է «Գևորգ - Հրայր» ՍՊԸ

հրատարակչությունում

Երևան, Գրիգոր Լուսավորչի 6:

Հեռ. 52-79-74, 52-79-47:

Էլ. փոստ lusakn@rambler.ru